

पाठ्यांश शीर्षक : सामाजिक तथा मनो-भाषाविज्ञान क्रे.आ. : ३
 पाठ्यांश संख्या : नेपा.शि. ५२९ प्रतिहफ्ता पाठघन्टी :
 ३पाठ्यांश प्रकृति : सैद्धान्तिक जम्मा पाठघन्टी : ४८
 तह : एम.एड. सेमेस्टर : तेस्रो

१. पाठ्यांश परिचय

प्रस्तुत पाठ्यांश त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत सेमेस्टर प्रणालीमा आधारित तीन बर्से स्नातकोत्तर (एम.एड.) तहमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूका लागि तयार पारिएको हो । यस पाठ्यांशमा सामाजिक भाषाविज्ञान र मनोभाषाविज्ञानसित सम्बद्ध सैद्धान्तिक कुराहरू स्पष्ट पार्ने अपेक्षा राखिएको छ । यो पाठ्यांश खण्ड 'क' र खण्ड 'ख' गरी दुई भागमा विभाजित छ । खण्ड 'क' अन्तर्गत सामाजिक भाषाविज्ञानसित सम्बद्ध पाठ्यवस्तु र खण्ड 'ख' अन्तर्गत मनोभाषाविज्ञानसित सम्बद्ध पाठ्यवस्तु रहेका छन् ।

२. साधारण उद्देश्य

यस पाठ्यांशका साधारण उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

- सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय दिने
- भाषिक भेदको वर्गीकरण गर्न सक्ने क्षमताको विकास गर्ने
- भाषानीति र योजनाविषयक विविध पक्षको बयान गर्न सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्ने
- नेपाली भाषाको भौगोलिक र सामाजिक स्थितिका बारेमा चर्चा गर्ने
- सामाजिक भाषाविज्ञान र भाषाशिक्षणका बिचको सम्बन्ध स्पष्ट पार्ने
- मनोभाषाविज्ञानको अवधारणा स्पष्ट पार्न सक्ने क्षमताको ज्ञान र सिप आर्जन गर्ने
- बालभाषा विकासका सिद्धान्तका सापेक्षतामा चम्स्की र पियाजेका सिद्धान्तको उपयोग गर्न सक्ने तुल्याउने
- बालभाषा विकासका चरण र पक्षको वैशिष्ट्य केलाउने
- भाषा आर्जनका प्राक्कल्पनाको वर्णन गर्न सक्षम बनाउने
- भाषा सिकाइका प्रमुख सिद्धान्तहरूका बारेमा स्पष्ट धारणा बनाउन सक्ने क्षमता अभिवृद्धि गर्ने

३. विशिष्ट उद्देश्य तथा पाठ्यविषय

विशिष्ट उद्देश्य	पाठ्यविषय
खण्ड क : सामाजिक भाषाविज्ञान	
<ul style="list-style-type: none"> ● सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय दिई क्षेत्र निर्धारण गर्न, ● भाषाविज्ञान र सामाजिक भाषाविज्ञानको सम्बन्ध स्पष्ट पार्न, 	<p>एकाइ एक : सामाजिक भाषाविज्ञान (५)</p> <p>१.१ सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय र क्षेत्र</p> <p>१.२ भाषाविज्ञान र सामाजिक भाषाविज्ञान</p>

विशिष्ट उद्देश्य	पाठ्यविषय
खण्ड क : सामाजिक भाषाविज्ञान	
<ul style="list-style-type: none"> वक्ता र भाषिक समुदायको सम्बन्ध औल्याउन, भाषिक समुदाय निर्धारणका आधारहरू छुट्याउन, भाषा र समाजको अवधारणा स्पष्ट पार्न, सपिर होर्पको अनुकल्पनासम्बन्धी धारणा प्रस्तुत गर्न, भाषिक अवलम्बन, स्वीकरण र अपक्षमलाई चिनाउन, समाजको प्रकृतिअनुकूल भाषिक प्रभाव देखाउन, भाषाको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य र सम्प्रेषणात्मक असमर्थताको अवधारणा प्रस्तुत गर्न, भाषिक सर्वेक्षण पद्धतिको परिचय दिन । 	<ul style="list-style-type: none"> १.३ वक्ता र भाषिक समुदाय १.४ भाषिक समुदाय निर्धारणका आधारहरू १.५ भाषा र समाज* १.६ सपिर होर्पको अनुकल्पना १.७ भाषिक अवलम्बन, स्वीकरण र अपक्षम १.८ समाजको प्रकृति र त्यसमा भाषाको प्रभाव* १.९ भाषाको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य र सम्प्रेषणात्मक असमर्थता १.१० भाषा सर्वेक्षण पद्धति
<ul style="list-style-type: none"> भाषिक भेदको परिचय दिई वर्गीकरण गर्ने आधारहरू ठम्याउन भाषा, भाषिका र व्यक्ति भाषाको भिन्नता पहिचान गर्न, भाषिक निर्धारणका आधारहरू छुट्याउन, भाषाका क्षेत्रीय र सामाजिक भेद पहिचानका आधारहरू केलाउन भाषाका काल, विषय, प्रसङ्ग, माध्यम जस्ता भेदहरूको चर्चा गर्न राष्ट्रभाषा, स्थानीय भाषा र विदेशी भाषा बिचको अन्तर केलाउन, द्विभाषिकता /बहुभाषिकताको परिचय दिई यसको प्रकृति र प्रकार छुट्याउन भाषाद्वैत, कोडमिश्रण र कोड परिवर्तनको अवधारणा स्पष्ट पार्न, पिजिन र क्रेओलको परिचय दिई तिनको अन्तर छुट्याउन । 	<p>एकाइ दुई : भाषिक भेद (६)</p> <ul style="list-style-type: none"> २.१ भाषिक भेद र वर्गीकरणका आधारहरू २.२ भाषा, भाषिका र व्यक्ति भाषा* २.३ भाषिका निर्धारणका आधारहरू * २.४ भाषाका क्षेत्रीय र सामाजिक भेद* २.५ भाषाका अन्य भेद २.५.१ काल २.५.२ विषय २.५.३ प्रसंग २.५.४ माध्यम २.६ राष्ट्रभाषा, स्थानीय भाषा र विदेशी भाषा २.७ द्विभाषिकता/बहुभाषिकताका प्रकृति र प्रकार २.८ भाषाद्वैत, कोडमिश्रण र कोड परिवर्तन २.९ पिजिन र क्रेओल

विशिष्ट उद्देश्य	पाठ्यविषय
खण्ड क : सामाजिक भाषाविज्ञान	
<ul style="list-style-type: none"> • भाषानीति र योजनाको परिचय दिन • भाषा योजनाका आवश्यकताको वर्णन गर्न • प्रयोजनका आधारमा भाषाहरूको प्रकृति निर्धारण गर्न • भाषायोजनाका प्रमुख समस्या स्पष्ट पार्न, • भाषायोजनाका स्तरगत र स्वरूपगत प्रकारको चर्चा गर्न • भाषायोजनाका प्रमुख पक्षको वर्णन गर्न • नेपाली भाषाको मानकीकरण प्रक्रिया औल्याउन • भाषाको आधुनिकीकरण प्रक्रियाको चर्चा गरी त्यसमा समस्या केलाउन • नेपाली भाषाको आधुनिकीकरण प्रक्रिया उल्लेख गर्न • नेपाली भाषाको भौगोलिक र सामाजिक स्थितिको वर्णन गर्न, • नेपालको विगत र वर्तमानको भाषानीति सम्बन्धी दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्न • सम्पर्क, माध्यम, शिक्षा, सञ्चार-प्रविधि एवम् प्रशासनिक क्षेत्रमा नेपाली भाषाको भूमिका औल्याउन • भाषानीतिसम्बन्धी आयोग तथा सुभाब समितिका मुख्य अवधारणा प्रस्तुत गर्न 	<p>एकाइ तीन : भाषानीति, योजना र नेपालको भाषिक स्थिति (९)</p> <p>३.१ भाषानीति र योजना</p> <p>३.२ भाषायोजनाको आवश्यकता</p> <p>३.३ प्रयोजनका आधारमा भाषाहरु</p> <p>३.३.१ प्रधान</p> <p>३.३.२ सम्पूरक</p> <p>३.३.३ सहायक</p> <p>३.३.४ समतुल्य</p> <p>३.३.५ परिपूरक</p> <p>३.४ भाषायोजनाका प्रमुख समस्याः</p> <p>३.५ भाषायोजनाका प्रमुख प्रकार</p> <p>३.५.१ स्तरगत</p> <p>३.५.२ स्वरूपगत</p> <p>३.६ भाषायोजनाका प्रमुख पक्ष</p> <p>३.६.१ छनोट</p> <p>३.६.२ कोडीकरण</p> <p>३.६.३ मानकीकरण</p> <p>३.६.४ विस्तरण</p> <p>३.७ नेपाली भाषाको मानकीकरण प्रक्रिया</p> <p>३.८ भाषाको आधुनिकीकरण प्रक्रियाका समस्या *</p> <p>३.९ नेपाली भाषाको आधुनिकीकरण</p> <p>३.१० नेपाली भाषाको भौगोलिक र सामाजिक स्थिति</p> <p>३.११ नेपालको भाषानीति : विगत र वर्तमान</p> <p>३.१२ सम्पर्क, माध्यम, शिक्षा, सञ्चार प्रविधि एवम् प्रशासनिक क्षेत्रमा नेपाली भाषाको भूमिका *</p> <p>३.१३ आयोग तथा सुभाब समितिका मुख्य अवधारणाः</p>
<ul style="list-style-type: none"> • सामाजिक भाषाविज्ञान र 	<p>एकाइ चार : सामाजिक भाषाविज्ञान र</p>

विशिष्ट उद्देश्य	पाठ्यविषय
खण्ड क : सामाजिक भाषाविज्ञान	
भाषाशिक्षणको सम्बन्ध स्पष्ट पार्न, • भाषा शिक्षणमा सामाजिक भाषाविज्ञानको उपयोगिता केलाउन, • सामाजिक भाषाविज्ञानको शैक्षणिक महत्व पहिल्याउन	भाषाशिक्षण (४) ४.१ सामाजिक भाषाविज्ञान र भाषा शिक्षणको सम्बन्ध ४.२ भाषा शिक्षणमा सामाजिक भाषाविज्ञानको उपयोगिता ४.३ सामाजिक भाषाविज्ञानको शैक्षणिक महत्व
खण्ड ख : मनोभाषाविज्ञान	
• मनोभाषाविज्ञानको परिचय दिई यसको क्षेत्र पहिल्याउन, • मनोभाषाविज्ञानको विकासक्रमको चर्चा गर्न • भाषा र मस्तिष्क विचको अवधारणाको अन्तर्सम्बन्ध केलाउन ।	एकाइ पाँच : मनोभाषाविज्ञान (६) ५.१ मनोभाषाविज्ञानको परिचय र क्षेत्र ५.२ मनोभाषाविज्ञानको विकासक्रम ५.३ भाषा र मस्तिष्कको अन्तर्सम्बन्ध ५.३.१ श्रव्यदृश्यात्मक प्रक्रिया ५.३.२ उच्चार्य लेख्यात्मक प्रक्रिया ५.३ कोडीकरण र विकोडीकरण ५.४ मानवभाषा र प्राणी सम्प्रेषण *
• बालभाषाविकासका सन्दर्भमा चम्स्कीका सिद्धान्तसम्बन्धी दृष्टिकोणसँग परिचित हुन, • बालभाषा विकासमा पियाजेका सिद्धान्तको चर्चा गर्न, • भाषाविकास र संज्ञानात्मक विकासको उल्लेख गर्न, • चम्स्की र पियाजेका भाषाविकाससम्बन्धी सिद्धान्तको तुलना गर्न, • बालभाषा विकासका चरणहरू र तिनका विशेषताहरूको वर्णन गर्न, • बालभाषा विकासका विभिन्न पक्षको विकासका सम्बन्धमा परिचित हुन,	एकाइ छ : बालभाषा विकासका सिद्धान्त (८) ६.१ बालभाषा विकासमा चम्स्कीको सिद्धान्त ६.१.१ भाषाप्राप्ति प्रक्रिया ६.१.२ भाषाप्राप्ति संयन्त्र ६.१.३ सामर्थ्य र सृजनशीलता ६.२ बालभाषा विकासमा पियाजेको सिद्धान्त ६.२.१ आत्मकेन्द्री बोली ६.२.२ भाषाबारे पियाजेको दृष्टिकोण* ६.३ भाषाविकास र संज्ञानात्मक विकास ६.४ चम्स्की र पियाजेका भाषा विकाससम्बन्धी सिद्धान्तको तुलना ६.५ बालभाषाविकासका चरणहरू र तिनका विशेषता ६.५.१ प्रारम्भिक चरण ६.५.२ उत्तरवर्ती चरण

विशिष्ट उद्देश्य	पाठ्यविषय
खण्ड क : सामाजिक भाषाविज्ञान	
	<p>६.६ बालभाषा विकासका पक्षहरु</p> <p>६.६.१ ध्वन्यात्मक</p> <p>६.६.२ आदानात्मक र प्रदानात्मक</p> <p>६.६.३ शब्दार्थ र शब्दभण्डार*</p> <p>६.६.४ व्याकरणात्मक र सङ्कथनात्मक</p>
<ul style="list-style-type: none"> भाषाप्राप्ति र आर्जनमा भिन्नता छुट्याउन भाषा आर्जनका विभिन्न प्राक्कल्पनाको उल्लेख गर्न क्र्यासनका अनुकल्पनाको अध्यापन शास्त्रीय उपयोगिता दर्साउन 	<p>एकाइ सात : भाषा आर्जनका प्राक्कल्पनाहरु (५)</p> <p>७.१ भाषाप्राप्ति र आर्जन</p> <p>७.२ सर्गिक अनुक्रम प्राक्कल्पना</p> <p>७.३ मनिटर प्राक्कल्पना</p> <p>७.४ अनुप्रविष्टि प्राक्कल्पना</p> <p>७.५ प्रभावी फिल्टर प्राक्कल्पना</p> <p>७.६ भाषाप्राप्ति सम्बन्धमा संक्रमण कालीन अनुकल्पना</p> <p>७.७ क्र्यासनका अनुकल्पनाको अध्यापन र शास्त्रीय उपयोगिता</p>
<ul style="list-style-type: none"> भाषासिकाइका व्यवहारवादी र मनोवादी सिद्धान्तको परिचय दिन, व्यवहारवादी र मनोवादी सिद्धान्तविच भिन्नता औल्याउन मनोभाषाविज्ञान र भाषाशिक्षणविचको उपयोगिता औल्याउन 	<p>एकाइ आठ : भाषासिकाइका प्रमुख सिद्धान्त (५)</p> <p>८.१ व्यवहारवादी सिद्धान्त</p> <p>८.२ मनोवादी सिद्धान्त</p> <p>८.३ व्यवहारवादी र मनोवादी सिद्धान्तका विचको तुलना *</p> <p>८.४ मनोभाषाविज्ञान र भाषाशिक्षण</p> <p>८.५ भाषाशिक्षणमा मनोभाषाविज्ञानको उपयोगिता *</p>

४. शिक्षण प्रविधि

यस पाठ्यांशको अध्ययन अध्यापनका क्रममा प्रयोग हुने शिक्षण प्रविधिलाई दुई भागमा वर्गीकरण गरिएको छ । अधिकांश पाठ्यवस्तुहरू अध्यापन गर्न प्रयोग गरिने शिक्षण प्रविधि साधारण शिक्षण प्रविधिमा राखिएका छन् भने कुनै निश्चित एकाइअन्तर्गतका पाठ्यवस्तु अध्यापन गर्न प्रयोग गरिने शिक्षण प्रविधिलाई विशिष्ट शिक्षण प्रविधि अन्तर्गत राखिएको छ ।

४.१ साधारण शिक्षणप्रविधि

प्रत्येक एकाइमा आवश्यकताअनुसार व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, छलफल तथा प्रस्तुतीकरण विधिको उपयोग गरिनेछ । एकाइको प्रकृतिअनुरूप पाठ्यपुस्तक, सहायक पुस्तक, सन्दर्भ पुस्तक, पाठपत्र, तालिका र आरेखहरूको उपयोग गरिनेछ ।

५. मूल्याङ्कन प्रक्रिया

यस पाठ्यांशको मूल्याङ्कन प्रक्रिया दुई प्रकृतिको हुनेछ :

(१) आन्तरिक मूल्याङ्कन

(२) बाह्य मूल्याङ्कन

(१) आन्तरिक मूल्याङ्कन

आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि ४०% अङ्कभार छुट्याइएको छ । उक्त मूल्याङ्कनका लागि निर्दिष्ट प्रायोगिक कार्यअन्तर्गत रही विषय शिक्षकले निम्न आधारहरू अवलम्बन गर्नुपर्ने छ :

(क) उपस्थिति - ५ अङ्क

(ख) शिक्षण सिकाइमा सहभागिता - ५ अङ्क

(ग) पहिलो आन्तरिक परीक्षा - १० अङ्क

(घ) दोस्रो आन्तरिक परीक्षा - १० अङ्क

(ङ) तेस्रो आन्तरिक परीक्षा - १० अङ्क

पहिलो आन्तरिक परीक्षाका लागि विषय शिक्षकले निम्नलिखित कार्यहरू गर्न लगाउने छन्:

अध्ययनपत्र लेखन, पुस्तक समीक्षा, लेख पुनरावलोकन, कुनै विषय शीर्षक केन्द्रित अध्ययन पत्र तयारी, आन्तरिक परीक्षा, एकाइ परीक्षा, ज्ञान/प्रतिभा परीक्षण आदि ।

दोस्रो आन्तरिक परीक्षाका लागि विषय शिक्षकले निम्नलिखित कार्यहरू गर्न लगाउने छन् :

परियोजना कार्य, अवस्था/घटना अध्ययन, गोष्ठी, क्षेत्रकार्य, व्यक्तिगत वा समूहगत प्रतिवेदन लेखन, द्वितीयक स्रोत सामग्रीमा आधारित अध्ययनपत्र लेखन, पूर्वाध्ययन, पुनरावलोकन र अभिलेखीकरण आदि ।

तेस्रो आन्तरिक परीक्षाका लागि आन्तरिक सुधार परीक्षाका रूपमा ६० पूर्णाङ्कको परीक्षा लिई त्यसलाई १० अङ्कमा रूपान्तर गरिनेछ ।

उपर्युक्त पहिलो, दोस्रो, तेस्रो आन्तरिक परीक्षा मध्ये दुईवटा लिखित परीक्षामा विद्यार्थीहरू अनिवार्य रूपमा समावेश हुनुपर्ने छ ।

२. बाह्य मूल्याङ्कन

बाह्य मूल्याङ्कनका लागि ६०% अङ्कभार छुट्याइएको छ । उक्त मूल्याङ्कनका लागि त्रि.वि. शिक्षाशास्त्र सङ्काय, डीनको कार्यालयद्वारा सत्रान्तमा परीक्षा लिइने छ । सो परीक्षामा सोधिने प्रश्नको प्रकृति, ढाँचा र त्यसको अङ्कभार निम्नानुसार हुने छ :

प्रश्नको प्रकृति	सोधिने प्रश्न सङ्ख्या	उत्तर दिनुपर्ने प्रश्न सङ्ख्या	प्रतिप्रश्न छुट्याइएको अङ्क	पूर्णाङ्क
समूह 'क' : बहुवैकल्पिक प्रश्न	10	10	1	10
समूह 'ख' : छोटो उत्तर आउने प्रश्न*	6	6	5	30
समूह 'ग' : लामो उत्तर आउने प्रश्न	2	2	10	20

उपस्थिति र कक्षा सहभागिता

- (क) सेमेस्टर प्रणालीमा ८० प्रतिशत उपस्थिति अनिवार्य हुनेछ । ९० प्रतिशतसम्म उपस्थिति हुने विद्यार्थीलाई ४ अङ्क र ९० भन्दा माथि उपस्थित हुने विद्यार्थीलाई ५ अङ्क प्रदान गरिनेछ ।
- (ख) कक्षा सहभागिताको ५ अङ्क मध्ये सम्बन्धित विषय शिक्षकले विद्यार्थीको कक्षा कार्यकलापको मूल्याङ्कन गरी अङ्क प्रदान गर्नेछन् ।

६. सिफारिस गरिएका पुस्तकहरू तथा सन्दर्भ सामग्रीहरू

सन्दर्भसामग्री

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५६), *सामाजिक र प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- एलिसन जे. एलियट (सन् १९९२), *चाइल्ड ल्याङ्ग्वेज*, न्युयोर्क : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- गुरागाई, डिल्लीप्रसाद र पोखरेल, भेषराज (सन् २००५), *साइको लिङ्ग्विस्टिक्स एन्ड सोसियो लिङ्ग्विस्टिक्स*, काठमाडौं : जुपिटर पब्लिसर्स ।
- घिमिरे, वासुदेव (२०६५), *समाज भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : वाङ्मय प्रकाशन तथा अनुसन्धान केन्द्र ।
- भण्डारी, पारसमणि (२०६५), *सामाजिक तथा मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- थापा दिनबहादुर (२०५६९), *सामाजिक तथा मनोभाषाविज्ञान*, काठमाडौं : काष्ठमाण्डभ पुस्तक घर ।
- थापा दिनबहादुर (२०५६९), *प्रायोगिक भाषाविज्ञान*, काठमाडौं : काष्ठमाण्डभ पुस्तक घर ।

एकाइ एक : सामाजिक भाषाविज्ञान (५)

१.१ सामाजिक भाषाविज्ञानको परिचय र क्षेत्र

क . परिचय

भाषाविज्ञानको एउटा शाखा प्रायोगिक भाषाविज्ञान हो । समाज र भाषाको संयुक्त अध्ययन गर्ने प्रायोगिक भाषाविज्ञानको अर्को शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान हो । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषा र समाजको सम्बन्धको अध्ययन गर्दछ । भाषालाई प्रत्यक्ष रूपमा सामाजिक सन्दर्भसँग जोडेर हेर्छ अर्थात् भाषाको समाज सापेक्ष अध्ययन गर्छ । हरेक मानिस फरक सामाजिक सन्दर्भमा फरक-फरक बोल्छ । एउटै व्यक्ति आफूभन्दा ठुलो, आफूभन्दा सानो र आफू सरहको वक्तासँग फरक-फरक अभिव्यक्ति दिएको हुन्छ । उसले औपचारिक सन्दर्भमा र अनौपचारिक सन्दर्भमा पनि फरक अभिव्यक्ति दिएको हुन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषा र भाषा प्रयोग हुने सामाजिक सन्दर्भको पनि अध्ययन गर्दछ ।

समाजको अभिन्न अङ्ग भाषा हो । भाषा र समाजबिचको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषालाई सामाजिक र सांस्कृतिक सन्दर्भमा वैज्ञानिक अध्ययन गर्दछ । यसमा भाषाको समाजपरक अध्ययन हुन्छ । तसर्थ भाषाको सामाजिक सन्दर्भमा अध्ययन-विश्लेषण गर्ने विषयलाई नै सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र व्यापक छ । यसलाई संक्षेपमा भन्नुपर्दा :

- संसारका सबै भाषामा पाइने सार्वभौम विशेषताहरू वा भाषाका सिद्धान्तहरूको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको शाखा सामान्य भाषाविज्ञान (General Linguistics) हो,
- भाषाको व्यावहारिक प्रयोग पक्षको अध्ययन-विश्लेषण गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखा प्रायोगिक भाषाविज्ञान (Applied Linguistics) हो र यो शब्दको पहिलो प्रयोग कर्ता एल. लकहार्ट (सन् १८३१ मा) हुन्,
- प्रायोगिक भाषाविज्ञानको एउटा शाखा सामाजिक भाषाविज्ञान हो,
- सामाजिक भाषाविज्ञान (Sociolinguistics) शब्दको पहिलो पटक प्रयोग हावेर सी क्युरी /कुरिए (Currie) ले सन् १९५२ मा प्रयोगमा ल्याए,
- यसलाई अगाडि बढाउने काम युरिएल विन्चि (१९५३), फिसम्यान (१९५६) लगायतले गरे,
- फिसम्यानले सामाजिक भाषाविज्ञानलाई "भाषाको समाज शास्त्र" (Sociology of Language) भनेका छन् भने अन्य विलियम ए. स्टेवार्ट (William Stewart, 1969), पियर पाओलो गिग्लिवली

(Giglioli, 1972) आदिले पनि 'सामाजिक भाषाविज्ञान' शब्द नै प्रयोग गरेको पाइन्छ । डेल एच्.हाइम्स (Hymes, 1962) ले 'बोलीको जातित्व' (The Ethnography of Speaking) र वि. ल्याबोभ (१९७०) ले 'सामाजिक सन्दर्भमा भाषाको अध्ययन' भनेर सामाजिक भाषाविनलाई अर्थात्का छन् ।

- सामाजिक भाषाविज्ञानले सन् १९६०-०७० को दशकमा स्वतन्त्र विधानको मान्यता प्राप्त गर्‍यो,
- हड्सन (Hudson, 1999) ले 'सामाजिक भाषाविज्ञान' लाई 'सामाजिक सम्बन्धमा गरिने भाषाको समाज सापेक्ष अध्ययन' भन्ने अर्थमा र 'भाषाको समाजशास्त्र' लाई भाषाको सम्बन्धमा गरिने समाजको अध्ययन भन्ने अर्थमा विभेद गरेका छन् । उनले यसको विभेद गर्ने सन्दर्भमा अनुसन्धान कर्ताको प्राथमिकता भाषाको अध्ययन वा समाजको अध्ययन केमा हुन्छ ? र उसको विश्लेषण गर्ने सिप भाषिक संरचना वा सामाजिक संरचना केमा छ ? सोही अनुसार पनि विभेद गर्न सकिने कुरा बताएका छन् ।
- सामाजिक भाषाविज्ञान र भाषाको समाजशास्त्रलाई स्पष्ट भेद देखाउने क्रममा हड्सनले भाषाको समाजशास्त्रले द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषा योजना जस्ता भाषा र समाजसँग सम्बन्धित व्यापक क्षेत्रको अध्ययन गर्ने हुनाले यसलाई स्थूल सामाजिक भाषाविज्ञान र सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषासँग सम्बन्धित विषयको मात्र अध्ययन गर्ने हुनाले यसलाई सूक्ष्म सामाजिक भाषाविज्ञानको अर्थमा लिन सकिने कुरा बताएका छन् (१९९९: ४),
- वार्डहाउ (Wardhaugh, 2000) ले सामाजिक भाषाविज्ञान र भाषाको समाजशास्त्र यी दुबैलाई समुदाय र भाषाको व्यवस्थित अध्ययन मानेका छन्,
- सामाजिक भाषाविज्ञानको रूपात्मक संरचनालाई हेर्दा यो समाज (सोसियो), भाषा (ल्याङ्ग्वेज) र विज्ञान (लोजी) शब्दको यौगिक रूप हो,
- भाषालाई समाजसँग जोडेर गरिने भाषाको वैज्ञानिक अध्ययन वा भाषाको समाजपरक अध्ययन नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो ।
- सामाजिक भाषाविज्ञानको विकासमा विलियम ल्याबोभ, बसिल ज्ञाफिस्मन, विलियम ब्राइट, अलेन ग्रिमस्वा, इनर हाउजेन, उरिएल विन्चिच, इर्भिन आदि भाषा शास्त्रीको उल्लेखनीय योगदान रहेको,

ख . परिभाषा

- कसले, कोसंग, कतिबेला कस्तो प्रकारको भाषा वा भाषिका प्रयोग गरी रहेको छ भन्ने कुरासंग सम्बन्धित भएर गरिने भाषाको अध्ययनलाई भाषाको समाज शास्त्र भनिन्छ (Fishman, 1972) ।
- भाषाको समाज सापेक्ष अध्ययनलाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ (Hudson, 1999) ।
- भाषा र यसलाई प्रभाव पार्ने सामाजिक एवम् सांस्कृतिक तत्वहरू बिचको सम्बन्धको अध्ययन नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो (इन्कार्टा विश्व कोश, १९९९) ।
- निश्चित प्रयोजनका निम्ति प्रतिबद्ध मानिसहरूको समूह नै समाज हो र तिनीहरूले जे बोल्दछन् त्यो भाषा हो । यही समाज र भाषाको संयुक्त अध्ययन गर्ने विज्ञान नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो (Wardhaugh, 2000) ।
- सामाजिक भाषाविज्ञान भाषाविज्ञानको त्यो शाखा हो, जसमा भाषा र समाज बिचको सम्बन्धका सबै पक्षहरूको अध्ययन गरिन्छ (David Crystal, 2003) ।
- सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषाको सामाजिक पक्षको अध्ययन गर्नुका साथै भाषाको समाजसंगको सम्बन्ध र भाषाले समाजमा गर्ने प्रकार्यको अध्ययन गर्दछ ।
- वैज्ञानिक प्रणालीद्वारा समाजमा प्रयुक्त भाषिक विषयको अध्ययन नै सामाजिक भाषाविज्ञान हो ।
- समाजमा भाषा प्रयोगका सबै सन्दर्भको अध्ययन गर्ने तथा भाषा र समाज बिचको सम्बन्धका सबै पक्षको अध्ययन गर्ने भाषाविज्ञानको एउटा शाखालाई सामाजिक भाषाविज्ञान भनिन्छ ।

ग. सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्र

- हड्सनका अनुसार द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषा योजना जस्ता भाषा र समाजसंग सम्बन्धित व्यापक क्षेत्रको स्थूल अध्ययन भाषाको समाजशास्त्र हो भने भाषासंग सम्बन्धित विषयको मात्र अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानको सूक्ष्म क्षेत्र हो,
- सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषिक समुदायको पहिचान गरी विद्यमान समुदायको एक भाषिक, द्विभाषिक, बहुभाषिक र भाषाद्वैत अवस्थाको अध्ययन गर्दछ,
- सामाजिक भाषाविज्ञानले एउटै भाषाका पनि सामाजिक, भौगोलिक वा क्षेत्रीय, ऐतिहासिक र प्रयोजनपरक भेदहरूको अध्ययन गर्दछ,

- समाजको प्रकृति अनुसार पाइने नाता-सम्बन्ध, बोलीको जातित्व, आदरार्थी र आत्मीयता, सम्बोधन आदि पक्षको पनि यसले अध्ययन गर्दछ,
- भाषिक विविधताको अध्ययन गर्छ (एउटै भाषाका पनि औपचारिक र अनौपचारिक, मानक र अमानक, कथ्य र लेख्य गरी विविध स्वरूपहरू हुन्छन् एकातर्फ भने अर्कातर्फ एउटै समुदायमा धेरै भाषा प्रयोगमा आएका हुन्छन् । यसैलाई भाषिक विविधता (Language Diversity) भनिन्छ),
- भाषिक विविधता भएको समाजमा प्रभावशाली भाषा वा भाषिकाबाट कम्जोर भाषा वा भाषिकालाई कसरी अनुरक्षण/अवलम्बन (Language Maintenance) गर्ने भन्ने समस्या देखिएको हुन्छ । यो अवस्थामा सामाजिक भाषाविज्ञानले कोड चयन, भाषा पिजिनीकरण, भाषा विस्थापन, भाषिक सम्मिलन, भाषिक अपक्षय, भाषिक मृत्यु आदिका सम्बन्धमा पनि अध्ययन गर्दछ ।
- भाषा आधुनिकीकरण, भाषा मानकीकरण, भाषाको कोड परिवर्तन र कोड मिश्रण आदि पक्षको पनि यसमा अध्ययन हुन्छ । साथै भाषाका सामाजिक भेदहरू, भाषानीति र भाषा योजनाहरूका विषयमा पनि सामाजिक भाषाविज्ञानमा नै चर्चा हुन्छ । तसर्थ यसको कार्य क्षेत्र व्यापक मानिन्छ ।

१.२ भाषाविज्ञान र सामाजिक भाषाविज्ञान

क . भाषाविज्ञान

- मानव समाजको विकाससँगै भाषिक प्रयोगको परम्परा सुरु भएको तर भाषाका विषयमा भने धेरै पछि मात्र चिन्तन-मनन हुन थालेको,
- पूर्व र पश्चिममा सुरुतिरको भाषिक अध्ययनलाई व्याकरण (Grammar) भनिन्थ्यो, त्यसपछि भाषिक अध्ययनलाई पहिले पहिले भाषशास्त्र (Philology) पनि भनिन्थ्यो, जसअन्तर्गत भाषा, साहित्य र यसको सांस्कृतिक पक्षको समेत अध्ययन हुन्थ्यो ।
- जब भाषाको मात्र वैज्ञानिक अध्ययन हुन थालेपछि यस अध्ययनलाई भाषाविज्ञान (Linguistics) भन्न थालियो ।
- विशेष गरी विक्रमको १९ औं र २० औं शताब्दीमा ऐतिहासिक र तुलनात्मक भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा महत्वपूर्ण कार्यहरू सम्पन्न भए तापनि विक्रमको २० औं शताब्दीको मध्यतिर भाषाविद् सस्युर (Saussure) को उदय भएपछि वर्णनात्मक वा संरचनात्मक

भाषाविज्ञानले भाषाको रूपदेखि वाक्यसम्मका घटकहरूको वैज्ञानिक अध्ययन गर्‍यो ।

- संरचनात्मक भाषाविज्ञानले ध्वनि, वर्ण, रूप सन्धि, अर्थ र वाक्यसम्मका तहको वैज्ञानिक अध्ययन गर्‍यो । अर्कातर्फ प्रायोगिक भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा पनि समाज भाषाविज्ञान, मनोभाषाविज्ञान, लिपि विज्ञान, शैली विज्ञान, जाति विज्ञान, व्यतिरेकी भाषाविज्ञान, त्रुटि विश्लेषण विज्ञान, साङ्ख्यिकीय भाषाविज्ञान, गणितीय भाषाविज्ञान, अनुवाद विज्ञान, व्याकरण विज्ञान, कोश विज्ञान, कम्प्युटर भाषाविज्ञान जस्ता शाखाहरूको समेत अध्ययन गरियो । समग्रमा भन्दा भाषाका सम्बन्धमा भएका यी समग्र अध्ययन नै भाषाविज्ञान र यसका अध्ययन क्षेत्र हुन् ।
- भाषाविज्ञानले भाषिक व्यवस्थाको अध्ययन गर्दछ । भाषिक व्याकरण अन्तर्गत भाषाका एकाइहरू र तिनका बिचको आपसी सम्बन्धका बारेमा अध्ययन हुन्छ । भाषा बोल्न जान्नु र भाषाका बारेमा जान्नु एउटै कुरो होइन । भाषा बोल्न जान्नेले भाषाका बारेमा जानेकै हुन्छ भन्ने होइन । भाषा नबोल्नेले पनि भाषाका बारेमा जानेको हुन सक्छ । त्यसैले भाषाको वैज्ञानिक अध्ययनलाई भाषाविज्ञान भनिन्छ ।
- भाषाले कसरी काम गर्छ र भाषिक व्यवस्था कस्तो छ भन्ने कुराको समग्र अध्ययन भाषाविज्ञानले गर्दछ । भाषाविज्ञानमा सुस्पष्ट धारणा, व्यवस्थित अध्ययन, तथ्यपूर्ण विश्लेषण र वस्तुपरक अध्ययनको अपेक्षा गरिएको हुन्छ, भाषाविज्ञानले भाषाका सार्वभौम पक्षको अध्ययन गर्दछ ।
- सामान्य भाषाविज्ञानलाई सैद्धान्तिक भाषाविज्ञान वा सार्वभौम व्याकरणका नामले पनि चिनिन्छ । यही सामान्य भाषाविज्ञानको प्रायोगिक वा प्रयोगपरक अध्ययन अन्य सामाजिक भाषाविज्ञान, मनोभाषाविज्ञान, शैली विज्ञान आदिले गर्दछन् ।
- भाषासम्बन्धी सैद्धान्तिक, वर्णनात्मक र तुलनात्मक अध्ययन गर्ने शास्त्रलाई सामान्य भाषाविज्ञान भनिन्छ । यसले भाषाका वर्ण व्यवस्था, रूप व्यवस्था, शब्द भण्डार, वाक्य व्यवस्था र अर्थ व्यवस्थाको एकाइगत, संरचनागत र सम्बन्धगत व्यवस्थाको पृथकीकृत अध्ययन गर्दछ ।

१.३ वक्ता र भाषिक समुदाय

ख. भाषिक समुदायको परिचय

- सामान्य अर्थमा एउटै भाषिक कोडको प्रयोग गर्ने र उक्त भाषिक कोडप्रति भावनात्मक सम्बन्ध भएका मानिसहरूको समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ ।

- कुनै पनि भाषिक समुदाय एउटा भाषाका नामबाट चिनिएको हुन्छ । एउटा समाजमा विभिन्न भाषा, धर्म, राजनीति, पेसा र जातिका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् ।
- समाजका सदस्यहरू समान विशेषताका आधारमा विभिन्न समुदाय र भाषिक सम्प्रदायमा विभाजित भएका हुन्छन् । समुदाय विभाजनको प्रमुख आधार भाषिक प्रयोग पनि हो ।
- भाषिक समुदाय जाति, धर्म, वर्ग, पेसा, लिङ्ग, आर्थिक स्तर, भौगोलिक क्षेत्र, उमेर आदि आधारमा समूहीकृत भएका हुन्छन् । यही भाषा र समुदायको एकीकृत रूपलाई भाषिक समुदाय (Linguistics Community) भनिन्छ । भाषा र समाजको एक-आपसमा सम्बन्ध हुन्छ भन्ने सन्दर्भमा सबैको एउटै धारणा पाइदैन ।
- कोही सामाजिक संरचनाले भाषिक संरचनालाई प्रभाव पार्छ भन्ने पक्षमा छन् भने कोही भाषिक संरचना वा व्यवहारले सामाजिक संरचनालाई प्रभाव पार्छ भन्ने पक्षमा रहेका छन् ।
- भाषा र समाजलाई निरपेक्ष रूपमा हेर्नेहरू पनि पाइन्छन् । तर एकको अभावमा अर्काको अस्तित्व सम्भव छैन भन्ने कुरा पनि सहज अनुमानको विषय हो ।
- रूपान्तरणवादी भाषा वैज्ञानिकहरू भाषा र समाज दुबै आपसमा स्वतन्त्र र सार्वभौम विषय हुन् भन्ने पक्षमा देखिन्छन् । यो उनीहरूको आफ्नो तर्क भए पनि वास्तवमा सामाजिक व्यवहारका निम्ति भाषाको अपरिहार्यतालाई नकार्न सकिँदैन । भाषाको अभावमा सामाजिक सम्पर्क हुनै सक्दैन भने समाज विना मानिस र भाषा दुबैको अस्तित्व रहँदैन । तसर्थ भाषिक प्रयोजन र सामाजिक सम्पर्कको घनिष्ठ सम्बन्ध छ ।
- भाषिक समुदाय के हो भन्ने सन्दर्भमा ब्लुमफिल्ड, हिम, ल्याबोभ, गुम्पर्ज, ह्यालिडे आदिको विचार उल्लेखनीय मानिन्छ ।
- भाषिक समुदायलाई ब्लुमफिल्ड (Bloomfield, 1933) र हकेट (Haket, 1958) ले 'बोली समुदाय' (Speech Community) र गुम्पर्ज (Gumperz, 1968) ले भाषा वैज्ञानिक समुदाय (Linguistics Community) शब्दको प्रयोग गरेका छन् ।
- ब्लुमफिल्ड (१९३३) का अनुसार एक वाचिक-सङ्केत पद्धतिको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूको एक समुदाय नै भाषिक समुदाय हो (अनु. विश्वनाथप्रसाद, १९९०) भनेका छन् ।

- हकेट (१९५८) ले पनि प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कुनै एउटा साभा भाषाका माध्यमबाट सबैले आफ्ना विचार सम्प्रेषण गर्दछन् भने त्यो भाषिक समुदाय हुन्छ भन्ने विचार व्यक्त गरेका छन् ।
- यी परिभाषाले निश्चित भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूको समूहलाई भाषिक समुदाय मानेको बुझिन्छ ।
- चोम्स्की (Chomsky, 1965) ले पनि पूर्ण समरूपी (कम्पिलिट होमोनेमी) भाषिक समुदायको प्रस्ताव राखेका छन् ।
- हिम्स (Hymes, 1974) ले चोम्स्की र ब्लुमफिल्डको भनाइप्रति असहमति जनाउँदै भाषिक समुदायको सहभागी (पार्टिसिपेन्ट) र त्यसको सदस्य हुनु एउटै कुरो होइन भनेका छन् ।
- कुनै व्यक्तिलाई अर्को भाषिक समुदायको ज्ञान हुँदा उ त्यस भाषिक समुदायको सदस्य हुन सक्दैन किनभने कुनै भाषिक समुदायको सदस्य हुनका लागि त्यस समुदायका मानिसले पनि उसलाई स्वीकार गर्नु पर्दछ (Wardhaugh, 2000) । भनाइको अर्थ एउटा व्यक्ति धेरै भाषिक समुदायमा सहभागी हुन सक्छ तर सबै समुदायको सदस्य बन्न सक्दैन ।
- हालिडे (Halliday, 1968) ले पनि आफूले प्रयोग गर्ने भाषाको आफै कदर गर्ने मानिसको समूहलाई भाषिक समुदायका रूपमा स्वीकारेका छन् । उनको यो भनाइमा एउटै भाषा प्रयोग गर्ने र भावनात्मक एकता भएको समुदायलाई एउटा भाषिक समुदायको रूपमा लिइएको छ ।
- गुम्पर्ज (Gumperz, 1968) ले भाषिक समानता, सामाजिक संरचनागत समानता र एक भाषिक वा बहुभाषिक मानिसहरूको समूह नै भाषिक समूहमा पर्दछन् भनेका छन् ।
- ल्याबोभ (Labov, 1972) ले भाषिक समुदायलाई व्यावहारिक र भावनात्मक रूपमा हेर्नु पर्ने धारणा राखेका छन् । उनले यसमा भाषिक समुदाय हुनका लागि भाषिक एक रूपता र बोध गम्यताका अतिरिक्त भाषिक व्यवहार र भावनात्मक एकतालाई बढी जोड दिएका छन् ।
- जोन लायन (John Lyons, 1970) ले एउटा भाषा वा भाषिका प्रयोग गर्ने सबै मानिस एकै भाषिक समुदायका व्यक्ति हुन् भनेका छन् (Hudson, 1999) । तर उनको यो भनाइले पनि द्विभाषिक समुदायका व्यक्तिहरू र सांस्कृतिक रूपमा एउटै समुदायका व्यक्तिलाई समेट्न नसकेको प्रतीत हुन्छ ।
- ब्राउन र लेभिन्सन (Levinson, 1979) ले भाषिक समुदायलाई सापेक्ष रूपमा हेरी एउटै व्यक्ति बहुभाषिक भएमा एक भन्दा बढी भाषिक समुदायको सदस्य हुन सक्ने धारणा राखेका छन् । उनले हरेक

समूहलाई सापेक्ष रूपमा हेरी भाषिक समुदाय निर्धारण गर्न सकिने बताएका छन् ।

भाषिक समुदाय सम्बन्धी केही परिभाषाहरू

- भाषा र समुदायको एकीकृत रूपलाई भाषिक समुदाय (Linguistics Community) भनिन्छ ।
- एक वाचिक-सङ्केत पद्धतिको प्रयोग गर्ने व्यक्तिहरूको एक समुदायलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ (Bloomfield, 1933) ।
- प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा कुनै एउटा साभ्रा भाषाका माध्यमबाट सबैले आफ्ना विचार सम्प्रेषण गर्दछन् भने त्यो भाषिक समुदाय हुन्छ (Haket, 1958) ।
- आफूले प्रयोग गर्ने भाषाको आफैँ कदर गर्ने मानिसको समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ अथवा एउटै भाषा प्रयोग गर्ने र भावनात्मक एकता भएको समुदायलाई एउटा भाषिक समुदाय भनिन्छ (Halliday, 1968) ।
- भाषिक समानता, सामाजिक संरचनागत समानता र एक भाषिक वा बहुभाषिक मानिसहरूको समूह नै भाषिक भाषिक समुदाय हो (Gumperz, 1968) ।
- भाषिक एक रूपता र बोध गम्यताका अतिरिक्त भाषिक व्यवहार र भावनात्मक एकता भएको समूहलाई नै भाषिक समुदाय भनिन्छ (Labov, 1972) ।
- खास भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूको समूहलाई भाषिक समुदाय भनिन्छ (हेमाङ्ग राज अधिकारी, २०५६) ।
- भाषिक समुदाय निर्धारण गर्नमा भाषा, लिङ्ग, वर्ग, समाज, समूह, समय, सन्दर्भ र स्थान विशेषको पनि ठुलो भूमिका रहने हुनाले सोही अनुसार भाषिक समुदायको परिभाषा गर्नुपर्ने हुन्छ ।
- भाषिक बोध गम्यताका साथै भावनात्मक एकता र व्यक्ति-समुदाय वा समूह बिचको साभ्रा समझदारी युक्त समूहलाई नै भाषिक समुदाय भनिन्छ ।

१.४ भाषिक समुदाय निर्धारणका आधारहरू

क. बोधगम्यता: सामान्यतः एक भाषिक समुदायबाट अर्को भाषिक समुदाय छुट्याउने मुख्य आधार भाषिक बोध गम्यता (Comprehensibility) हो । एक-आपसमा बुझिने भाषाका वक्ताहरूले आफूलाई एउटै भाषिक समुदायको सदस्य भएको दावी गर्दछन् । तर संसारमा भाषिक बोध गम्यतालाई मात्र आधार नबनाई कतै एक-

- आपसमा नबुझिने भाषाका वक्ताहरूले पनि आफूलाई एउटै भाषिक समुदायको सदस्य भएको दाबी गर्दछन्
- ख . परस्पर भावनात्मक सम्बन्ध: चीनको पेकिङ र क्यान्टोनिज भाषिकामा आपसी बोध गम्यता पाइदैन तर यी दुई भाषिका चिनिया भाषिक समुदाय अन्तर्गत पर्दछन् । नेपालको दार्जिलिङ र भ्रापामा बोलिने नेपाली भाषीहरू आफूलाई एउटै भाषिक समुदायको भएको बताउन चाहन्छन् भने नेपालकै दार्चुला र भारतको धार्चुलामा बोलिने भाषामा बोधगम्यता भएर पनि उनीहरू आपसमा एउटै भाषिक समुदायका भन्न रुचाउँदैनन । दार्चुलाको नेपालीले आफूलाई नेपाली भन्न रुचाउँछ भने धार्चुलाको वक्ताले आफूलाई नेपाली भन्न रुचाउँदैन । तसर्थ भाषाको प्रयोग र भावनात्मक एकताले पनि भाषिक समुदाय निर्धारणमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।
- ग. राजनीतिक र भौगोलिक आधार: उत्तर कोरियाको स्क्यान्डिनेभियन्स समूहमा नर्वे, स्विडेन, डेनमार्क, फिन्ल्याण्ड र आइसल्यान्डका राष्ट्रहरू बोलिने भाषाहरूमा आपसी बोध गम्यता हुँदाहुदै पनि ती सबै एउटै स्क्यान्डोनिभियाज भाषिक समुदाय मानिदैन किनभने त्यहाँका नर्बेजियन, डेनिस, स्विडिस, फिन्ल्यान्ड र आइरिस भाषाहरू छुट्टाछुट्टै भाषिक समुदायमा पर्दछन् (Halliday, 1968) ।
- घ. भौगोलिक सीमा र जातीय संस्कार: कतै भौगोलिक सीमा र जातीय संस्कारलाई आधार बनाई आफूलाई कुनै भाषिक समुदायको सदस्य भएको दावी गर्दछन् । भाषिक समुदाय एउटा निश्चित भौगोलिक सीमा र भाषा प्रयोक्ताले मात्र पनि निर्धारण हुँदैन किनभने अंग्रेजी भाषा बेलायत, संयुक्त राज्य अमेरिका, क्यानडा लगायत विश्वका धेरै भू-भागमा फैलिएको छ । तर अंग्रेजी बोल्ने सबै एउटै भाषिक समुदायका व्यक्ति वा राष्ट्र होइनन् ।
- ङ. सामाजिक तथा सांस्कृतिक आधार: एउटै समाजमा बसोबास गर्ने र एउटै संस्कार अवलम्बन गर्ने मानिसहरूको प्रायः एउटै भाषिक समुदाय हुन्छ ।
- च. सारांशमा भाषिक समुदायका फरकफरक आधारहरू हुन्छन् । समग्रमा बोध गम्यता, भावनात्मक एकता, सम्प्रेषणको माध्यम र आपसी **समझदारी** नै भाषिक समुदाय निर्धारणका आधार हुन् । कुनै व्यक्ति कुनै भाषिक समुदायको सदस्य हुनका लागि पहिलो कुरो उसलाई त्यो समुदायप्रति भावनात्मक आस्था हुनु पर्दछ भने दोस्रो कुरो त्यो समुदायका मानिसलाई सम्बन्धित व्यक्तिप्रतिको विश्वास हुनु आवश्यक हुन्छ । भाषिक बोध गम्यताका साथै भावनात्मक एकता र

व्यक्ति-समुदाय वा समूहबिचको साभ्ना समभदारीले नै भाषिक समुदायका आधार हुन्

छ. समग्रमा भाषिक समुदाय बन्नका लागि आवश्यक पर्ने योग्यता, विशेषता वा आधारहरू-

- निश्चित भाषा बोल्ने व्यक्तिहरूको समूह हुनु पर्दछ,
- समान भाषिक क्षमताका साथै उक्त भाषाप्रति वक्ताको जन्मसिद्ध बोल्ने अधिकार पाउनु पर्छ,
- भाषिक बोध गम्यताका साथै भावनात्मक एकता र व्यक्ति-समुदाय वा समूह बिचको भाषाप्रति साभ्ना समभदारी हुनु पर्दछ,
- भाषा बोल्ने व्यक्ति र भाषा प्रयोग हुने समाज बिच भावनात्मक एकता हुनु पर्दछ,
- सामाजिक र सांस्कृतिक सुसम्बन्ध घनिष्ट हुनु पर्दछ,
- भाषिक वक्ता सबैको एउटै कोड वा वाक्प्रतीकहरूको प्रयोग हुनु पर्दछ,
- राजनीतिक र राष्ट्रवादी भावनाले उत्प्रेरित भएको हुनु पर्दछ ।

१.५ भाषा र समाज* (छोटो प्रश्न सोधिने)

मानिस सामाजिक प्राणी हो । भाषा र समाजको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । समाजबिना भाषाको अस्तित्व रहँदैन भने भाषा नभइ सामाजिक गतिविधिहरू सञ्चालन हुँदैनन् । भाषा आफैमा विचार विनिमयको साधन हो । भाषाले समाजमा विचार विनिमय मात्र नगरी वैयक्तिक भावनाको सम्प्रेषण र समस्याको समाधान गर्ने, समाजलाई संगठित गर्ने, सामाजिक सदभाव कायम गर्ने, परम्परालाई निरन्तरता दिने, मानवीय मूल्य र मान्यतालाई कायम राख्ने, मानवीय संस्कार र सांस्कृतिकको सञ्चरण गर्ने आदि कार्य गरेको हुन्छ ।

दुई फरक भाषिक समुदायका व्यक्तिहरू आपसमा भेट हुँदा दुबैले बुझ्ने आफूहरू मध्येको कुनै एक वा अन्य समुदायको भाषा प्रयोग गर्दछन् । यही आपसी भाषिक सम्प्रेषणका लागि प्रयोग गरिने भाषालाई सम्पर्क भाषा (Lingua Franca) भनिन्छ । बहुभाषी वा द्विभाषिक समाजमा विभिन्न भाषिक वक्ताहरू बिच आपसी सम्प्रेषणका लागि सम्पर्क भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ ।

सम्पर्क भाषामा दुई भाषिक वक्ताहरू मध्ये कुनै एकको मातृभाषा हुन वा नहुन पनि सक्छ । नेपाली र हिन्दी मातृभाषी वक्ताहरू आपसमा हिन्दी वा अंग्रेजी भाषालाई सम्पर्क भाषाको रूपमा प्रयोग गर्न सक्छन् । तर सम्पर्क भाषा हुनका लागि दुबै वक्तामा उक्त भाषाप्रति सकरात्मक सौचको भावना र बोध गम्यता भने आवश्यकता पर्दछ । सम्पर्क भाषामा भाषाको सरलीकृत

रूपको अपेक्षा गरिनुका साथै निश्चित कार्य सम्पादनका लागि यसको प्रयोग भएको हुन्छ ।

सम्पर्क भाषा हरेक क्षेत्रमा समान प्रयोग हुँदैन । एउटै भाषा पनि वक्ता र सन्दर्भ अनुसार फरक रूपमा प्रयोग हुन्छ । अंग्रेजी भाषा कसैको दोस्रो भाषा र कसैका लागि विदेशी भाषा हो । तर सन्दर्भ अनुसार अंग्रेजी भाषालाई सम्पर्क भाषाका रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ ।

बहुभाषिक समाजमा विभिन्न मातृभाषी वक्ताहरू बिच आपसी विचार सम्प्रेषणका लागि प्रयोग गरिने साभा भाषालाई सम्पर्क भाषा भनिन्छ । सम्पर्क भाषा समय, सन्दर्भ र परिस्थिति अनुसार राष्ट्र भाषा, मातृभाषा, दोस्रो भाषा वा विदेशी भाषाका रूपमा पनि प्रयोग हुन सक्छ । सम्पर्क भाषा विशेष गरी सामाजिक कार्य सम्पन्न गर्न, स्थानीय गतिविधिमा सहभागी हुन, आफ्नो विचार विनिमय गर्न, समाजिक सम्बन्ध कायम गर्न, वैयक्तिक र सामाजिक सद्भाव प्रकट गर्न प्रयोग भएको हुन्छ । तसर्थ भाषा र समाजको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध रहेको हुन्छ । भाषा र समुदायको सम्बन्ध भावनात्मक र उपकरणात्मक हुन्छ ।

१.६ सापियर र होर्फको अनुकल्पना

भाषा, समाज र संस्कृतिको अन्तर्सम्बन्धका बारेमा विभिन्न धारणाहरू पाइन्छन् । कतिपय भाषा शास्त्रीहरू समाज र संस्कृतिले भाषालाई प्रभाव पार्दछ भन्ने पक्षमा देखिन्छन् भने कतिपय भाषाले समाज र संस्कृतिलाई प्रभाव पार्छ भन्ने पक्षमा । केही भाषा शास्त्रीहरू समाज र भाषाले एक अर्कालाई प्रभाव पारेका हुन्छन् भन्ने पक्षमा र केही भाषा शास्त्रीहरू भाषा र समाजको कुनै आपसी सम्बन्ध नै छैन भन्ने पक्षमा तर्क गरेको पनि पाइन्छ ।

नोम चोम्स्की भाषिक सार्वभौम र सांस्कृतिक पहिचानलाई छुट्टाछुट्टै रूपमा हेर्ने गर्दछन् । भाषा र समाजको सम्बन्धका बारेमा विविध तर्कहरू आए पनि सापियर र होर्फले भाषिक संरचनाले सामाजिक संरचनालाई प्रभाव पार्छ भन्ने अनुकल्पना प्रस्तुत गरेका छन् । यसैलाई सापियर-होर्फ वा होर्फेली अनुकल्पना (Sapir-Whorf hypothesis or the Whorfian hypothesis) भनिन्छ (Wardhaugh, 2000) ।

अमेरिकाली समाजभाषा विशेषज्ञ एडवार्ड सापियर (१८८४-१९३९) ले भाषालाई समाज सापेक्ष रूपमा अध्ययन गरेका थिए । उनैका चेला अग्नि नियन्त्रक रसायन इन्जिनियर बेन्जामिन ली होर्फ (Benjamin Lee Whorf, 1897-1941) ले भाषिक सापेक्षता (Linguistic Relativity) को सिद्धान्त प्रस्तुत गरेका थिए । यिनै गुरु चेलाको नामबाट सापियर होर्फ अनुकल्पना वा भाषिक सापेक्षताको परिकल्पनाका नामबाट पनि

यो सिद्धान्त चिनिन्छ । भाषिक सापेक्षता (Linguistic Relativity) को विषयमा सर्वप्रथम जर्मन भाषाशास्त्री विल्हेल्म हम्बल (सन् १७६७-१९३५) ले अध्ययन गरेका थिए । यही अध्ययनलाई सपियर र होर्फले 'सपियर होर्फ अनुकल्पना' का रूपमा विकास गरेका हुन् ।

भाषिक सापेक्षताका सम्बन्धमा एडवार्ड सापियर (Edward Sapir, 1921) ले भाषा: बोलीको परिचयात्मक अध्ययन (Language: An Introduction to the Study of Speech) कृतिमा व्यक्तिले कुन सन्दर्भमा कुन भाषा बोल्द छ भन्ने सन्दर्भको अध्ययन गरेका छन् । उनले (Sapir, 1929) अर्को लेख (Article) 'योनाका पुरुष र महिलाका बोलीको स्वरूप (Male and Female Forms of Speech in Yana) मा भाषामा पाइने लैङ्गिक भेदको अध्ययन गरेका छन् ।

भाषाको समाज सापेक्ष अध्ययन गर्ने पहिलो अमेरिकन भाषा मानव शास्त्री (American Anthropological Linguist) सापियर नै हुन् । उनी फ्रान्ज बोआस (Franz Boas) का चेला र होर्फका गुरु हुन् । उनले आफ्नो लेख 'भाषाविज्ञानको स्तर पनि विज्ञान सरह नै हुने' (The Status of Linguistics as a Science) लेखमा मानव सामाजिक प्राणी भएको हुनाले मानव विनाको भाषा र भाषा विनाको समाजको परिकल्पना समेत गर्न नसकिने तर्क राखेका छन् (Edward Sapir, 1929: 209) ।

होर्फका अनुसार प्रत्येक व्यक्ति आफूले सिकेको भाषाका आधारमा नै विश्वलाई हेर्ने दृष्टिकोण भाषा सापेक्ष हुन्छ अथवा भाषाको संरचनाले मानिसको धारणात्मक कोटिकरण (Conceptual Categorization) मा प्रभाव पारेको हुन्छ (अधिकारी, २०५६) । उनको अनुकल्पना अनुसार कुनै व्यक्तिको सौँचाइलाई उसको भाषाले नियन्त्रण गरेको हुन्छ । आफूले प्रयोग गर्ने भाषाको शब्द भण्डार, भाव र संरचना बाहिरको कुरा त्यो व्यक्तिले परिकल्पना गर्न सक्दैन ।

हिमालमा बस्ने व्यक्तिले मरुभूमिमा पाइने ऊँटका प्रजातिको परिकल्पना गर्न सक्दैन भने मरुभूमिमा बस्ने व्यक्तिले हिउँका प्रकारको कल्पना गर्न सक्दैन । कली युगका मानिसले द्वापार युगका विष्णुका १६७६ र कृष्णका ४४१ नामको अर्थ बोध गर्न सक्दैन भने सत्य युगका ऋषि महर्षिले पनि आजको सूचना प्रविधिको परिकल्पना गरेका थिएनन् होला । हरेक भाषाको शब्द भण्डार र व्याकरण व्यवस्था फरक फरक प्रकृतिको हुन्छ ।

नेपाली व्याकरण व्यवस्थामा नाम, विशेषण र क्रियामा हुने लिङ्ग व्यवस्था अंग्रेजी सर्वनाममा हुन्छ भने नेपाली सर्वनाममा पाइने आदरार्थी (तँ,

तिमी, तपाइ, हजुर, मौसूफ) व्यवस्था अंग्रेजी (You) मा पाइदैन । यसैलाई भाषिक विशिष्टता भनिन्छ । भाषिक विशिष्टताका दृष्टिले संसारका कुनै पनि भाषा विकसित र अविकसित भन्ने हुँदैनन् । बरु भाषिक विशिष्टताले गर्दा सामाजिक संरचनामा फरक पार्न सक्छ ।

होर्फले अमेरिकी आदिवासी ओरिजोनाको 'होपी' भाषाको अध्ययन गरेर भाषिक सापेक्षताको सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका थिए (घिमिरे, २०६५: ७१) । यही भाषाको अध्ययनबाट उनले आफ्नो भाषामा नभनिएको ज्ञान वा विचारलाई ऊ सोच्न-सम्झन सक्दैन भन्ने निष्कर्षमा पुगेका थिए ।

निष्कर्षमा भन्दा हरेक व्यक्तिले विश्वलाई हेर्ने, बुझ्ने र व्याख्या गर्ने क्षमता उसको मातृभाषाको संरचनाले निर्धारण गर्दछ अथवा मानिसको विश्वलाई हेर्ने र बुझ्ने दृष्टिकोणको निर्धारण भाषाले गर्दछ । प्रत्येक समाजको बुझाइको स्तरलाई त्यहाँको भाषाले प्रभाव परेको हुन्छ । हरेक मानिसले आफ्नो प्रकृति, संस्कार र वातावरण अनुसारका शब्द भण्डारको बोध र अभिव्यक्ति गर्न सक्दछ । सापियर र बेन्जामिन ली होर्फको यही तर्कलाई भाषिक सापेक्षताको सिद्धान्त भनिन्छ ।

१.७ भाषिक अवलम्बन, स्वीकरण र अपक्षय

सामाजिक भाषाविज्ञानमा भाषिक समुदाय, भाषिक अवलम्बन, भाषिक स्वीकरण, भाषा अपक्षय, भाषिक विविधता, भाषान्तरण, भाषा बफादारी, भाषिक मृत्यु, भाषा विकास, भाषाद्वैत आदिको अध्ययन आधारभूत कुरा हुन् । यी पदावलीहरू उस्तै प्रकृतिका र पर्यायवाची जस्ता देखिए तापनि सैद्धान्तिक रूपमा आधारभूत भिन्नता पाइन्छ । सामाजिक भाषाविज्ञान अन्तर्गतका यी प्रमुख धारणाहरू निम्नानुसार रहेका छन्-

क. भाषिक अवलम्बन/भाषा अनुरक्षण

बहुभाषिक समुदायमा सबै भाषाको आवश्यकता, सम्प्रेषण सामर्थ्य र सामाजिक प्रतिष्ठा समान प्रकृतिको हुँदैन । एउटै समुदायका एक भन्दा बढी भाषाहरूमा कुनैको प्रभाव बढी र कुनैको प्रभाव कमी हुनु स्वभाविकै हो । यस्तो अवस्थामा मातृभाषी वक्ताले आफ्नो मातृभाषालाई बचाउनु र प्रयोगमा ल्याउनु पहिलो कर्तव्य हुन्छ । यही आफ्नो भाषाप्रतिको निष्ठा, भक्ति वा इमान्दारीतालाई भाषिक बफादारी (Language Loyalty) भनिन्छ ।

भाषिक बफादारीले भाषा अवलम्बनमा सहयोग पुऱ्याउनुका साथै मातृभाषालाई प्रभावशाली भाषाबाट अपक्षय (Loss) हुन समेत बचाउँछ । यदि हरेक मातृभाषी वक्तामा भाषिक बफादारी नहुने हो र भाषा अवलम्बनलाई कायम राख्न नसक्ने हो भने उक्त भाषामा भाषान्तरण हुँदै

भाषिक मृत्युको सम्भावना बढेर जान्छ । भाषिक मृत्युका कारणहरूमा एउटै समुदायमा बहुभाषिक अवस्था हुनु, प्रभावशाली भाषाप्रतिको आकर्षण बढनु, भाषिक बफादारीमा ह्रास हुनु, मातृभाषी वक्ताले कोड परिवर्तनमा रुचि बढाउनु, भाषा पिजिनीकृत बन्दै जानु आदि हुन् । सामाजिक भाषाविज्ञानले यिनै भाषिक बफादारी, भाषा अवलम्बन, भाषान्तरण र भाषिक मृत्युको सम्भावनाका सम्बन्धमा अध्ययन गरेको हुन्छ । यही भाषिक बफादारीको एउटा पक्ष भाषिक अवलम्बन हो ।

सामान्य अर्थमा भाषाको अनुपोषण, स्याहार, सम्भार, हेरचाह, जतन, रेखदेख वा निर्वाह गर्ने कामलाई भाषा अवलम्बन (Language Maintenance) भनिन्छ । अर्को शब्दमा भन्दा मातृभाषी वक्ताले आफ्नो भाषा संरक्षणका लागि अपनाउने उपायलाई भाषा अनुरक्षण वा भाषिक अवलम्बन भनिन्छ ।

सामाजिक भाषाविज्ञानमा भाषा अवलम्बन भन्नाले प्रभावशाली वा अधिनायक भाषाले अधीनस्थ वा कम्जोर भाषालाई प्रभाव पारी रहेको अवस्थामा पनि अधीनस्थ भाषाका वक्ताले आफ्नो भाषालाई निरन्तर प्रयोगमा ल्याउनु भन्ने बुझिन्छ (क्रिस्टल, २००३: २५८) । हेमाङ्गराज अधिकारी (२०५६: ३९) का अनुसार पनि भाषिक सचेतता भएको समुदायले सतर्कतापूर्वक आफ्नो भाषाको पहिचान र अस्तित्व जोगाउन प्रयास गर्दछ भने त्यो अवस्थालाई भाषा अवलम्बन भनिन्छ ।

द्विभाषिक वा बहुभाषिक समुदायमा कुनै भाषा अधिनायक र कुनै भाषा अधीनस्थ हुन्छन् । त्यस्तो अवस्थामा विभिन्न अवसरका कारणले मातृभाषी वक्ताहरू प्रभावशाली भाषाप्रति आकर्षित भएका हुन्छन् । यसको असर मातृभाषा वा अधीनस्थ भाषामा परेको हुन्छ । यही कारणले मातृभाषाको प्रसरण (Shift), अपक्षय (Loss) वा मृत्यु (Death) पनि हुन सक्छ । यो अवस्था नआओस् भन्नाका निम्ति कसैको दवाव वा प्रभावमा नपरी आफ्नो भाषिक बफादारी कायम राख्नु भाषा अवलम्बन प्रक्रिया हो । अर्को शब्दमा भन्दा आफ्नो भाषाको प्रयोग कायमै राखी त्यसलाई लोप हुनबाट बचाउने प्रयत्नलाई भाषिक अवलम्बन भनिन्छ । यी अवसर र चुनौतीबाट समेत माथि उठेर मातृभाषाप्रतिको माया, सचेतता, बफादारिता र अविच्छिन्न प्रयोग गराइ नै भाषिक अवलम्बन हो ।

संसारमा लगभग छ हजार भाषाहरू मध्ये चार प्रतिशत भाषाहरू ९६ प्रतिशत मानिसले बोल्दछन् भने ९६ प्रतिशत भाषा चार प्रतिशत मानिसले प्रयोग गर्दछन् । यसबाट पनि भाषान्तरण, भाषा अवलम्बन र भाषिक मृत्यु नियमित प्रक्रिया हुन् भन्ने अर्थ लाग्छ । नेपालमा पनि नेपाली, मैथिली

लगायतका केही भाषाहरू प्रभावशाली भाषा हुन् भने अन्य भाषाहरू अधीनस्थ अवस्थामा छन् । भाषिक निरन्तरता, भाषिक सुरक्षा, भाषा विकास र भाषिक अस्तित्वको जगेर्ना गर्न भाषिक अवलम्बनको आवश्यकता पर्दछ ।

नेपालमा पनि शिक्षाको निजीकरण र दोस्रो भाषा (अंग्रेजी) प्रतिको बढ्दो आकर्षणले गर्दा प्रभावशाली मानिने अंग्रेजी, हिन्दी भाषाबाट नेपाली, मैथिली आदि भाषामा पनि भाषिक बफादारी कम हुँदै आएको छ । तसर्थ नेपालमा पनि नेपाली र अन्य भाषाहरूको संरक्षणमा भाषिक बफादारीको अति आवश्यकता छ । भाषा अवलम्बन कार्यमा व्यक्तिगत, सामुहिक र संस्थागत रूपमा निरन्तर प्रयास गर्दै जानु पर्ने हुन्छ ।

निष्कर्ष

- सामान्य अर्थमा भाषाको अनुपोषण, स्याहार, जतन वा रेखदेख गर्ने कामलाई भाषा अवलम्बन भनिन्छ ।
- मातृभाषी वक्ताले आफ्नो भाषा संरक्षणका लागि अपनाउने उपायलाई भाषा अनुरक्षण वा भाषिक अवलम्बन भनिन्छ ।
- प्रभावशाली वा अधिनायक भाषाले अधीनस्थ वा कम्जोर भाषालाई प्रभाव पारी रहेको अवस्थामा पनि अधीनस्थ भाषाका वक्ताले आफ्नो भाषालाई निरन्तर प्रयोगमा ल्याउनु भाषिक अवलम्बन हो (क्रिस्टल, २००३) ।
- भाषिक सचेतता भएको समुदायले सतर्कतापूर्वक आफ्नो भाषाको पहिचान र अस्तित्व जोगाउन प्रयास गर्दछ भने त्यो अवस्थालाई भाषा अवलम्बन भनिन्छ (अधिकारी, २०५६) ।

ख. भाषिक स्वीकरण

एउटै राष्ट्र वा समुदायमा पनि एक भन्दा धेरै भाषाहरू र एउटै भाषाका पनि धेरै भाषिकाहरू हुन सक्छन् । तिनीहरू मध्ये कुन भाषा वा भाषिकालाई मान्यता दिने भन्ने सम्बन्धमा विवाद हुन सक्छ । तसर्थ कुनै एउटा भाषा वा भाषिकालाई सर्वसाधारणबाट मान्य वा सर्वस्वीकार्य गराउने कार्यलाई भाषिक स्वीकरण भनिन्छ ।

राष्ट्रिय आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति छनोट भएको भाषिक कोड सर्वस्वीकार्य र सर्वग्राह्य हुनु पर्छ । यही सर्वस्वीकार्य र सर्वग्राह्य कोड चयन र कोडको विस्तार गर्ने कामलाई स्वीकरण (Acceptance) भनिन्छ । यसमा भाषाको स्तरीय रूपलाई समुदायले मान्यता दिएको हुन्छ । यदि सर्वस्वीकार्य भएन भने त्यहाँ भाषिक विद्वेष र द्वन्द्व सिर्जना हुने सम्भावना

रहन्छ । भाषा योजनामा सबै भन्दा महत्वपूर्ण पक्ष भाषा कार्यान्वयन वा समुदायको स्वीकृति हो । मानक चयन र संहिताकरण भाषाका संरचना पक्ष हुन् भने विस्तारीकरण र स्वीकरण भाषाका कार्यान्वयन पक्ष हुन् । त्यसैगरी संहिताकरण र विस्तारीकरण भाषाका सामग्री वा भाषा वैज्ञानिक पक्ष हुन् भने कोड चयन र स्वीकरण भाषाका सामाजिक, मनोवैज्ञानिक र राजनीतिक पक्ष हुन् ।

भाषा योजना तयार गर्ने सन्दर्भमा आधुनिकीकरण गर्न लागिएको भाषालाई प्रयोग सन्दर्भका व्यापक क्षेत्रमा विस्तार गरी कोडीकरण गरिएका वा नवनिर्मित भाषा वा व्याकरणको स्वरूपलाई स्वीकरणका लागि सम्बन्धित भाषा प्रयोक्ताहरूमा आत्मसात् गर्न सकेमा मात्र भाषा योजनाको कार्यान्वयन सफल हुन्छ । सफल कार्यान्वयनका लागि सरकारी निकाय, संस्थानहरू, सञ्चार क्षेत्र, व्यापार क्षेत्र र अन्य प्रकाशन क्षेत्रमा लागू गरिन्छ । भाषिक स्वीकरणमा भाषाका वक्ता, लेख्य परम्परा, साहित्य, सांस्कृतिक इतिहास र साभा मनोविज्ञानको विशेष हेक्का राखिएको हुन्छ । भाषिक स्वीकरण भाषा योजनाको प्रमुख पक्ष मानिने हुनाले यसको विस्तृत चर्चा ३.६.६ मा गरिएको छ ।

निष्कर्ष

- कुनै एउटा भाषा वा भाषिकालाई सर्वसाधारणबाट मान्य वा सर्वस्वीकार्य गराउने कार्यलाई भाषिक स्वीकरण भनिन्छ ।
- राष्ट्रिय आवश्यकता परिपूर्तिका निम्ति छनोट भएको भाषिक कोडलाई सर्वस्वीकार्य, सर्वग्राह्य र विस्तार गर्ने कामलाई स्वीकरण भनिन्छ ।

ग. भाषा अपक्षय

यो संसारम मानिस, पशु-पंक्षी र वनस्पतिको भैं भाषाको पनि उत्थान र पतन भइ रहेको हुन्छ । भाषिक बफादारी र अवसरको सम्भावना रहेको भाषा विकासतर्फ उन्मुख हुन्छ भने यो सम्भावना नभएको भाषा क्रमशः भाषान्तरण हुँदै भाषा अपक्षय र भाषिक मृत्युतर्फ उन्मुख भएको हुन्छ । प्रभावशाली भाषाको प्रभावबाट भाषा अपक्षयको अवस्था सिर्जना भएको हुन्छ ।

भाषिक प्रयोगमा ह्रास आउनु वा भाषिक वक्ताहरू हराउँदै जाने क्रमलाई भाषा अपक्षय (Language Decay/Loss) भनिन्छ । यो अवस्थामा भाषिक वक्ता भण्डै लोप हुने अवस्थामा पुगेका हुन्छन् । यो क्रम वा अवधि लम्बिँदै गयो र भाषा सुधारका प्रयास वा नीति तय हुन सकेन भने कालन्तरमा भाषिक मृत्यु (Language Death) को अवस्था सिर्जना हुन्छ ।

भाषान्तरण, भाषिक अपक्षय र भाषिक मृत्यु प्रायवाची शब्द जस्ता देखिए पनि यी परस्पर भिन्न शब्द र प्रक्रिया हुन् । भाषान्तरण एउटा प्रभावशाली भाषाको रोजाइ र मातृभाषाको वेवास्थाको अवस्था हो भने भाषिक अपक्षय मातृभाषाका वक्ताहरूको लोपोन्मुख वा ह्रासोन्मुख अवस्था हो । त्यसैगरी भाषिक मृत्यु भन्नाले मातृभाषाका वक्ताहरू नै पाउन नसक्नु वा भाषा प्रयोगबाट हराउनु भन्ने हुन्छ । भाषिक अपक्षयमा मातृभाषी वक्ता कम भए पनि प्रयोगबाट पूर्ण रूपमा गुमी सकेको हुँदैन । अहिले पनि संसारका छ हजार भाषा मध्ये ५१ भाषामा एक एक जना वक्ता भएको र ती व्यक्तिको मृत्युसँगै उक्त भाषाको मृत्यु संभाव्य रहेको छ । त्यसैगरी नेपालमा पनि कुसुन्डा लगायतका भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामै छन् ।

भाषान्तरण, भाषा अपक्षय र भाषिक मृत्यु प्रक्रियामा विभिन्न तत्वहरूले काम गरी रहेका हुन्छन् । विशेष गरी बसाइँ सराइ, सहरीकरण, भूमण्डलीकरण, विभाषिक विवाह, सरकारको भाषा र शिक्षा नीति, रोजगारीको अवसर, आर्थिक तथा राजनीतिक परिवर्तन, गृहयुद्ध, दुर्घटना, रोग (भुल्ने रोग: अफोजिया, डिस्लेक्सिया, जापनिज इन्सेफ्लाइटिस आदि), बढ्दो आवश्यकता, यातायातको विकास, सञ्चारका साधनको विकास, दैवी प्रकोप आदि तत्वहरूले पनि यसमा भूमिका खेली रहेका हुन्छन् । सूचना प्रविधि र भूमण्डलीकरणको प्रभावले गर्दा प्रौढका तुलनामा युवाहरू प्रभावशाली भाषाप्रति सहजै आकर्षित हुन्छन् । यसले पनि भाषा अपक्षयमा सघाउ पुऱ्याएको हुन्छ ।

निष्कर्ष

- भाषिक प्रयोगमा ह्रास आउनु वा भाषिक वक्ताहरू हराउँदै जाने क्रमलाई भाषा अपक्षय भनिन्छ ।
- प्रभावशाली भाषाको प्रभावमा परी कम्जोर भाषाका वक्ताहरूमा क्रमशः ह्रास आउनुलाई भाषिक अपक्षय भनिन्छ,
- भाषिक अपक्षयका मुख्य कारणहरूमा बसाइँ सराइ, सहरीकरण, भूमण्डलीकरण, विभाषिक विवाह, सरकारको भाषा र शिक्षा नीति, रोजगारीको अवसर, आर्थिक तथा राजनीतिक परिवर्तन, गृहयुद्ध, दैवी प्रकोप आदि ।

१.८ समाजको प्रकृति र भाषामा त्यसको प्रभाव

विश्वमा फरक फरक प्रकृतिका समाजहरू हुन्छन् । समाजको प्रकृतिलाई भाषाले बोध गराएको हुन्छ अथवा भाषामा समाजको प्रभाव स्पष्ट भल्किएको हुन्छ । हुन त भाषा र समाजको सम्बन्धमा समान धारणा भने

पाइँदैन । कसैले सामाजिक संरचनाले भाषिक संरचनालाई त, कसैले भाषिक व्यवहार वा संरचनाले सामाजिक संरचनालाई प्रभाव पार्दछ भन्ने धारणाहरू पाइन्छन् । वास्तवमा एकले अर्कालाई प्रभाव पार्छ नै ।

समाजको आवश्यकताका लागि भाषा हो न कि भाषाको आवश्यकताका लागि समाज । वास्तवमा समाजको छनक भाषाका माध्यमबाट पाउन सकिए पनि समाज जस्तो प्रकृतिको हुन्छ, त्यस्तै प्रकृतिको भाषा व्यवहृत हुन्छ । समाजमा विद्यमान विभिन्न धर्म-संस्कृति, नाता सम्बन्ध, लिङ्ग व्यवस्था, आदरार्थी, शैक्षिक स्तर, उमेर अवस्था, शासकीय स्वरूप, प्राकृतिक सम्पदा आदिको प्रभाव भाषामा परेको हुन्छ ।

समाजका हरेक वस्तुलाई धर्म सापेक्ष र निरपेक्ष रूपमा हेर्न सकिन्छ । 'दसैं, तिहार, इद, वाइवल, पुराण, कुरान, वेद, प्रसाद' आदि धर्म सापेक्ष शब्द हुन् । यी शब्दको अर्थ आआफ्नो धर्म-संस्कृति बमोजिम हुन्छ । 'प्रसाद' भन्नाले शिव मार्गीहरू भगवानको नाममा तयार गरिएको वस्तु भन्ने अर्थ लगाउँछन् भने वैष्णवहरू हरेक खानालाई प्रसाद भन्ने गर्दछन् । हरेक समाजमा एकै प्रकृतिको नाता सम्बन्ध हुँदैन । वैवाहिक सम्बन्ध अनुरूप नाता सम्बन्ध कायम हुने हुनाले पनि कुनै जातिमा बहुपक्षीय, कसैमा द्विपक्षीय र कसैमा एकपक्षीय वैवाहिक सम्बन्ध रहेको हुन्छ ।

नेपालका क्षत्री-बाहुनमा रक्तसम्बन्ध नभएका बहुपक्षीय जातिमा विवाह सम्बन्ध कायम हुन्छ भने ठकुरी-मगर लगायतका केही जातिमा मावलीपक्षका एकपक्षीय वैवाहिक सम्बन्ध पाइन्छ । त्यसैगरी छत्त्याल-थकाली लगायतका जातिमा भने मामा-फुपू दुबै पक्षका द्विपक्षीय वैवाहिक सम्बन्ध पाइन्छ । यो वैवाहिक सम्बन्धले नाता सम्बन्धमा प्रभाव पारेको हुन्छ । 'ससुरा, सासू, भिनाजु, साली' शब्दको अर्थ क्षत्री-बाहुनमा रक्त सम्बन्ध बाहिरको नाता भन्ने अर्थ बोध हुन्छ भने मगर-छत्त्यालमा रक्त सम्बन्धभित्र कै नाता भन्ने हुन्छ ।

नेपालीमा 'तं, तिमी, तपाइँ, हजुर, मौसूफ' गरी पाँच तह सम्म सर्वनाममा आदरार्थी व्यवस्था पाइन्छ भने अंग्रेजी लगायतका कतिपय भाषाका सर्वनाममा आदरार्थी व्यवस्था नै पाइँदैन । नेपाली नाम, विशेषण र क्रियापदमा लिङ्ग भेद पाइन्छ तर सर्वनाममा लिङ्ग भेद पाइँदैन भने अंग्रेजी सर्वनाममा लिङ्ग भेद पाइन्छ ।

एउटै भाषा शिक्षित, अर्द्धशिक्षित र निराक्षरले प्रयोग गर्ने शैलीभेदमा एक रूपता हुँदैन । त्यसैगरी उमेर अनुसार पनि बालक, वयस्क र वृद्धले प्रयोग गर्ने भाषामा फरक हुन्छ । बालक शिष्ट, आदरार्थी युक्त र अनुरोधात्मक शैलीको भाषा प्रयोगमा जोड दिन्छ भने वयस्क अशिष्ट र अभद्र शैलीको भाषा प्रयोग गर्दछ । त्यसैगरी वृद्ध-वृद्धाहरू अर्ती-उपदेशात्मक

र आस्तिक भाव भल्किने भाषा प्रयोगमा रूचि राख्छन् । यसरी भाषाको माध्यमबाट समाजको प्रकृतिलाई सहजै अध्ययन गर्न सकिन्छ ।

देशको शासकीय स्वरूपले पनि भाषिक संरचनामा प्रभाव पारेको हुन्छ । निरंकुश वा सामन्तवादी शासन व्यवस्थामा एउटै भाषाको पनि अति उच्च, उच्च, मध्यम र निम्न गरी विविध भाषिक भेदको प्रयोग भएको हुन्छ भने प्रजातान्त्रिक वा जनवादी राज्य व्यवस्थामा समभाव बुझाउने भाषाको प्रयोग भएको हुन्छ । रेखीय संगठनमा आवद्ध सेना र चक्रीय संगठनमा आवद्ध प्राध्यापकको भाषिक प्रयोगमा पनि यही भिन्नता भल्किन्छ । सेनाको उच्च दर्जाको अफिसरले आफूभन्दा तल्लो तहका सिपाइलाई अनादरार्थी शब्द (तँ) को प्रयोग गर्दछ भने एउटा प्राध्यापकले आफूभन्दा तल्लो तहका प्रशिक्षक, कर्मचारी, पियन र विद्यार्थी समेतलाई आदरार्थी (तपाईं) शब्दको प्रयोग गरेको हुन्छ । यहाँ पनि सामाजिक संरचनाले भाषिक संरचनालाई प्रभाव पारेको हुन्छ ।

समाजमा रहेको प्राकृतिक सम्पदाले पनि भाषिक स्वरूपमा प्रभाव पारेको हुन्छ । नेपालको तराइ, पहाड र हिमालमा पाइने वनस्पति, वन्यजन्तु, फलफूल, खाद्यन्न तथा अन्य वेषभूषा र रहन सहनमा पनि एक रूपता पाइँदैन । यसको सोभो प्रभाप भाषामा भल्किएको हुन्छ । कुनै भाषामा रङ बोधक शब्द धेरै हुन्छन् भने कुनै भाषामा थोरै हुन्छन् । अंग्रेजीमा lightcoral, rosybrown, indianred, red, brown, carkred, maroon, mistyrose, salmon, firebrick, tomato, darksalmon, coral... आदि १४० वटासम्म रङ उल्लेख गरिएको पाइन्छ भने नेपालीमा रातो, सेतो, हरियो गर्दै बढीमा १२ वटा भन्दा बढी रङको सङ्ख्या उल्लेख गर्न सकिँदैन । त्यसैगरी बास्सा भाषामा कालो र सेतोको भाव बुझाउने दुई रङको मात्र उल्लेख पाइन्छ । कुनै भाषामा धेरै रङ बुझाउने शब्द र कुनै भाषामा थोरै रङ बुझाउने शब्द पाइनुको कारण पनि भाषामा समाजको प्रकृति भल्किनु हो ।

भाषामा समाजको मात्र नभएर भूगोल, युग (समय) र संस्कृतिको समेत प्रभाव पाइन्छ । अरबी भाषामा 'ऊट' संग सम्बन्धित १००० भन्दा बढी पर्यायवाची शब्द पाइन्छन् (सिंह, २००४: २४) भने हिमालमा हिउँसंग सम्बन्धित १००० भन्दा बढी पर्यायवाची शब्द पाइन्छन् । यसको मुख्य कारण भाषामा भौगोलिक प्रभाव हो ।

ऋग्वेदमा प्रयोग भएका १,५३,८२६ शब्दहरू मध्ये अधिक यज्ञ संस्कृतिसंग सम्बन्धित हुनु र कृषि व्यवसायसंग सम्बन्धित शब्दहरू ज्यादै न्यून हुनुको कारण भाषामा युग र त्यो युगको संस्कृतिको प्रभाव हो । त्यसैगरी हिन्दू संस्कृति र संस्कृत भाषा (समुदाय) को सर्वेक्षण गर्ने हो भने त्यहाँ 'शिव र रुद्रका संयुक्त नाम ३,४११, विष्णुका १६७६, इन्द्रका

४५१, कृष्णका ४४१, गणेशका १४१ र पार्वती, दुर्गा एवम् कालिकाका १०० नाम' भएको चर्चा भएको पाइन्छ (सिंह, २००४: २४-२५) । यी तथ्यहरूले पनि भाषामा समाजको प्रकृतिलाई नै उजागर गर्दछन् ।

नेपालको हिमालमा भोट-शेर्पा, पहाडी क्षेत्रमा प्रायः जाति, जनजाति र तथाकथित दलित जातका मानिसहरू र तराईमा अवधि, मैथिली, भोजपुरी एवम् थारु भाषी वक्ताहरू बसोबास गर्दछन् । यिनीहरू सबैको आफ्नै भाषा, जात, सामाजिक संस्कार, पेशा, धर्म, विशिष्ट सीप, रहन सहन आदि पाइन्छ । समाजभित्र उनीहरूको आआफ्नै नातो साइनोको सम्बन्ध रहेको हुन्छ । आपसमा उनीहरू पुरेत, आफ्नो इष्ट, आफ्नो विष्ट, आफ्नो यजोमान/जजोमान, आफ्नो हली आदिको सम्बन्ध कायम गरेका हुन्छन् ।

यी पुरेत, इष्ट, बिस्ट, जजोमान, सुजी र लोहार बिच घनिष्ट सम्बन्ध हुने हुनाले एकले अर्कालाई श्रम, सीप र वस्तु वा द्रव्यले सघाएका हुन्छन् । यिनीहरूमा एकातर्फ शिष्टाचारको सम्बन्ध पनि उत्तिकै गाढा रहेको पाइन्छ भने कहिलेकाहीँ आपसी विवादहरूमा एक जातिले अर्का जातिलाई 'भोटे, टोपा, रोम्बा, काठा/काट्टे, खसौटा, पाडा, खेचा, आग्री, करेटा, डुम, चमार, मधिसे, धोती, पहाडे, टोपी' जस्ता जातीय अपशब्द प्रयोग गरेको पनि पाइन्छ । यिनीहरू सबैको आसी सम्बन्ध र भावना बुझ्ने र व्यक्त गर्ने साभ्ना माध्यम भनेकै भाषा हो ।

निष्कर्ष

- समाजमा जातिअनुसार भाषिक प्रयोग र प्रभाव स्पष्ट भल्किएको हुन्छ,
- समय अनुसार नातासम्बन्ध, आदरार्थी, सम्बोधन, लिङ्ग व्यवस्था, भौतिक उपकरण, पेशाव्यवसाय, धार्मिक र सांस्कृतिक परम्परापा निरन्तर परिवर्तन र प्रभाव भल्किरहेको हुन्छ,
- क्षेत्रीयता वा भौगोलिक संरचनाले पनि भाषिक प्रयोगको निरन्तरतामा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ,
- उमेर अनुसार भाषिक शब्दचयन र प्रयोगमा परिवर्तत आइरहेको हुन्छ,
- समाजको प्रकृति अनुसार नातासम्बन्ध, आदरार्थी, लिङ्गव्यवस्था आदिले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ,
- भाषिक भेद (कालगत, विषयगत, प्रसङ्गगत, माध्यमगत) का कारण पनि भाषामा त्यसको प्रभाव पारिरहेको हुन्छ ।

१.९ भाषाको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य र सम्प्रेषणात्मक असमर्थता

मानिस सामाजिक प्राणी हो । उसले आफ्ना विचारहरू बोलेर वा कुराकानी गरेर अभिव्यक्त गर्छ र अरूका भावनाहरू सुनेर ग्रहण गर्दछ ।

भाषिक समुदायले विचार विनिमयका निम्ति स्वतन्त्र रूपमा चयन गरेका वाक् प्रतीकहरूको व्यवस्था नै भाषा हो । भाषा उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित सार्थक विचार विनिमयको साधन पनि हो । भाषाका सहायताले नै मानिस एक आपसमा विचार विनिमय गर्छ । भाषामा विचार विनिमयको उद्देश्य पूरा गर्न सङ्केतहरूको व्यवस्था गरिएको हुन्छ । भाषाको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य यिनै कोडसंकेतहरू वा वाक्प्रतीक व्यवस्थामा निर्भर रहन्छ ।

भाषिक वक्ताले आफ्नो मातृभाषाका माध्यमबाट आफ्ना विचारहरू बुझाउन सक्ने र अरूका विचारहरू बुझ्न सक्ने सक्षता वा सामर्थ्यलाई सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य भनिन्छ । सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्यमा वक्ताका साथै भाषिक सामर्थ्य पनि जोडिएको हुन्छ । वक्ताले भाषाको प्रयोग गर्ने क्षमता र भाषाले वक्ताका भावनालाई बुझाउन सक्ने क्षमता नै भाषाको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य अन्तर्गत पर्दछ ।

भाषाले विचार विनिमयको काम मात्र नगरी व्यक्ति वयक्ति वा व्यक्ति समुदायका बिच समझदारी कायम गर्ने, सम्बन्ध बढाउने, कार्य सम्पन्न गर्ने र शिष्टाचार दर्साउने जस्ता कार्य पनि गर्दछ । तसर्थ भाषा सामाजिक सम्पर्कको माध्यम वा साधन हो । भाषामा सम्प्रेषण सामर्थ्य अनिवार्य हुन्छ । भाषामा आदेश, निर्देशन, अनुरोध, सुभाव, सल्लाह आदि प्रकार्यात्मक क्षमता रहेको हुन्छ । यही प्रकार्यात्मक क्षमतालाई अर्को शब्दमा सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य भनिन्छ ।

भाषामा प्रकार्यात्मक क्षमताले सन्दर्भ अनुसार सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य राखेको हुन्छ । सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्यमा वक्ताका कुरा स्रोताले बुझेको हुनु पर्दछ । स्रोताले बुझ्ने भाषाको प्रयोगमा वक्ता सचेत पनि हुनु पर्दछ । भाषिक कार्यक्षमता वा जीवन्तता (Language Vitality) भएको भाषामा सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य रहेको हुन्छ ।

भाषिक सामर्थ्यमा बोध, सूचना, व्यवहार, अग्रजको भनाइ, बिम्ब, प्रतीक, शब्दकोश, व्याकरण, प्राकृतिक घटनाहरू पनि निर्भर रहेको हुन्छ । पूर्वीय साहित्यमा वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ गरी तीन प्रकारको अर्थको व्याख्या गरेको पाइन्छ ।

पश्चिमी संरचनावादी भाषाशास्त्रीहरूले पनि कोशीय अर्थ, सन्दर्भपरक अर्थ र व्याकरणिक अर्थको चर्चा गरेको पाइन्छ । यी अर्थले पनि सम्प्रेषण सामर्थ्यमा भूमिका खेलेको हुन्छ । अर्थको अध्ययन परिस्थिति, प्रसङ्ग र सन्दर्भ अनुसार हुन्छ । कुनै पनि भाषामा निर्देशन, सन्दर्भन, पूर्वधारणा र व्यञ्जनाबाटै भाषिक सामर्थ्यको निर्धारण गर्न सकिन्छ ।

निर्देशन (Deixis) ले कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई किटानका साथ देखाउन वा औल्याउन (यो, त्यो, उ भनेर) सहयोग गर्दछ । सन्दर्भन

(Reference) ले निर्देशक कोटिको निर्देशन अनुसार व्यक्ति, स्थान, समय, सङ्कथन, सामाजिक सन्दर्भलाई संकेत गरिरहेको हुन्छ । पूर्वधारणा (Presupposition) ले वक्तामा आफूले बोल्ने विषयको पूर्वजानकारी श्रोतामा भएको भ्रम उत्पन्न गराइरहेको हुन्छ ।

व्यञ्जनाले अभिधा र लक्ष्यणाभन्दा परको व्यङ्ग्यार्थलाई बुझाएको हुन्छ । यिनै निर्देशन, सन्दर्भन, पूर्वधारणा र व्यञ्जनाका आधारमा भाषाको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्यको मूल्याङ्कन गरिन्छ । यिनै विभिन्न आधारमा श्रोताले बुझ्न सक्ने गरी प्रस्तुत गर्ने भाषिक कार्यलाई भाषाको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य भनिन्छ ।

कुनै भाषामा बोध, सूचना, व्यवहार, अग्रजको भनाइ, बिम्ब, प्रतीक, शब्दकोश, व्याकरण, प्राकृतिक घटनाहरू आदिको भाषिक सामर्थ्य नभएमा सम्प्रेषणात्मक असमर्थता रहेको मानिन्छ । सम्प्रेषणात्मक असमर्थता भएको भाषामा वाच्यार्थ, लक्ष्यार्थ र व्यङ्ग्यार्थ परिकल्पना गर्न सकिदैन । त्यसैगरी कोशीय अर्थ, सन्दर्भपरक अर्थ र व्याकरणिक अर्थको खोजी गर्न सम्भव हुँदैन । अर्थको अध्ययनमा परिस्थिति, प्रसङ्ग र सन्दर्भ अनुसार भनाइमा विभेद पनि पाइदैन । भाषामा निर्देशन, सन्दर्भन, पूर्वधारणा र व्यञ्जनाको भाषिक सामर्थ्य पनि हुँदैन । निष्कर्षमा श्रोताले बुझ्न सक्ने गरी प्रस्तुत गर्ने भाषिक कार्यलाई भाषाको सम्प्रेषणात्मक सामर्थ्य र श्रोताले बुझ्न सक्ने गरी प्रस्तुत गर्न नसक्नुलाई सम्प्रेषणात्मक असमर्थता भनिन्छ ।

१.१० भाषा सर्वेक्षण पद्धति

कुनै विषयको तथ्यपूर्ण जानकारीका लागि गरिने आधिकारिक निरीक्षण अथवा कुनै विषयमा ध्यान पूर्वक गरिने अध्ययनलाई सर्वेक्षण (Survey) भनिन्छ । सामान्य अर्थमा हेराइ वा सोचाइ नै सर्वेक्षण हो । अनुसन्धानमा स्थलगत रूपमा सामग्री संकलन गर्ने विधि नै सर्वेक्षण हो । नमुना जनसंख्याका रूपमा छनोट गरिएका वक्ता वा चलहरूको कार्यस्थलमा नै पुगेर तथ्याङ्क संकलन र अध्ययन गर्ने विधिलाई भाषा सर्वेक्षण पद्धति भनिन्छ । यो पद्धतिमा तथ्यपूर्ण जानकारीका लागि भाषिक वक्ताको निरीक्षण र परीक्षण गरिन्छ ।

मुख्य अनुसन्धान पूर्व नै सर्वेक्षण हुन्छ । कुनै कार्य गर्नुपूर्व त्यसको सम्भाव्यता बुझ्ने वा समस्याको पहिचान गर्ने काम पनि सर्वेक्षणमा हुन्छ । यही कार्यस्थलमा पुगेर भाषिक वक्ताको तथ्याङ्क सङ्कलन र अध्ययन गरिने कामलाई सर्वेक्षण पद्धति भनिन्छ । यसमा व्यक्तिगत वा समुहगत उत्तरदाताको खोजी हुन्छ । यसमा स्वाभाविक परिवेशको वर्णन र ठूलो जनसङ्ख्यामा तथ्याङ्कको खोजी गरिन्छ ।

यो पद्धतिका विशेषताहरुमा कम खर्चिलो, स्वभाविक परिवेशको वर्णन, परिमाणात्मक तथ्याङ्कको विश्लेषण, प्राथमिक स्रोतका सामग्रहरुको खोजी, प्रतिनिधि नमुना छनोट, निष्कर्षको सामान्यीकरण र विश्वासनीय तथ्याङ्क सङ्कलन हुन्छ । भाषिक सर्वेक्षणका चरणहरुमा समस्याको पहिचान, उद्देश्य निर्धारण, जनसंख्याको पहिचान, नमुना छनोट, उपकरणको निर्माण, तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण र प्रतिवेदन निर्माणको काम सम्पन्न गरिन्छ ।

सर्वेक्षण विभिन्न आधारमा गर्न सकिन्छ तापनि चूडामणि बन्धु (२०५२: ४८-५०) का अनुसार विषय (सामान्य र विशिष्ट), आकार (सानो र ठुलो), प्रकृति (पूर्व सर्वेक्षण र मुख्य सर्वेक्षण), गुण (मात्रात्मक र गुणात्मक), कार्य सम्पन्नता (प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष), संचालक संस्था (सरकार र गैरसरकार), कानुनी हैसियत (संस्थागत र निजी) र गोपनीयता (सार्वजनिक र गोग्य) का आधारमा कुनै पनि विषयको सर्वेक्षण गर्न सकिन्छ ।

भाषिक सर्वेक्षणका प्रकारहरु पनि सामान्य र विशिष्ट, पूर्व सर्वेक्षण (Pilot Survey) र मुख्य सर्वेक्षण, मात्रात्मक र गुणात्मक, प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष, जनगणना सर्वेक्षण (Census Survey) र नमुना सर्वेक्षण (Sample Survey) आदि विविध प्रकृतिका हुन्छन् । यिनै आधारहरुमा भाषा सर्वेक्षण गर्न सकिन्छ ।

भाषा समाजको अभिन्न अङ्ग हो । समाजको परिचालन गर्न र समाजका गतिविधि बुझ्न भाषाको आवश्यकता हुन्छ । तसर्थ भाषा सर्वेक्षणको तात्पर्य पनि समाजमा बोलिने भाषा र त्यसको उपरुपको सर्वेक्षण गर्नु भन्ने हुन्छ (शर्मा, २०००: २७०) । भाषा सर्वेक्षणको लक्ष्य पनि क्षेत्र विशेषको भाषिक सामग्रीको संकलन र व्याख्या विश्लेषण गर्नु रहेको हुन्छ । त्यसैले भाषा सर्वेक्षणमा भाषा र भाषिक भूगोलको एकैसाथ अध्ययन हुनु पर्दछ । भाषा सर्वेक्षणमा धेरै पक्षको विचार गर्नुपर्ने हुन्छ । भाषिक भूगोलको सीमा, सर्वेक्षक वा अनुसन्धान कर्ताको दक्षता, प्रश्नावली र सूचकको गुणले पनि भाषा सर्वेक्षणमा विशेष प्रभाव पारेको हुन्छ ।

भाषा सर्वेक्षक आफैमा साहसी, धैर्यवान, सहृदयी, मिलनसार, विषय वस्तुप्रतिको दक्षता भएको र संधै हंसिलो स्वभावको हुनु पर्दछ । त्यसैगरी सूचक पनि मातृभाषी वा अनुसन्धान कर्ताको भाषा बुझ्न सक्ने, हरेक विषयको ज्ञाता, आफ्नो भाषिक भूगोलमा स्थायी बसोबास भएको, सही उच्चारण गर्ने र सहयोगी स्वभावको व्यक्ति हुनु पर्दछ । साथै सूचकको चयनमा विचार पुऱ्याउनु पर्ने कुरा भनेको वृद्ध, जवान, बालक, स्त्री, पुरुष, साक्षर, निराक्षर सबै क्षेत्र र पक्षलाई समेट्ने प्रकृतिको हुनु पर्दछ । तर दात भरेको वृद्ध र भाषा नबुझ्ने बालक भने उपयुक्त हुँदैन ।

भाषिक सर्वेक्षणमा प्रश्नावलीको पनि महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ । भाषिक सर्वेक्षणमा के कस्ता शब्दहरु सङ्कलन गर्ने हो प्रश्नावली निर्माणमा विशेष

ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । भाषिक शब्दहरू सङ्कलन गर्दा मूल शब्द, यौगिक शब्द, सरल क्रिया, संयुक्त क्रिया आदि सबै पक्षलाई समेट्न सक्ने शब्दको खोजी गर्नुपर्ने हुन्छ ।

सामाजिक भाषाविज्ञानका सन्दर्भमा सोधनी (Inquiry) महत्वपूर्ण भाषा सर्वेक्षण पद्धति हो । यसलाई भाषिक सामग्री संकलन वा तथ्य सङ्कलन पनि भनिन्छ । यसमा अन्तर्वार्ता (Interview), प्रश्नावली (Questionnaire), मतावली (Opinion), अवलोकन (Observation), जाँच सूची (Check-List) आदि पर्दछन् । यही सोधनी अथवा सङ्कलन गर्ने तरिका वा विधिलाई नै भाषा सर्वेक्षण पद्धति भनिन्छ ।

यस पद्धतिमा कुनै भूगोल वा राष्ट्रमा के प्रयोजनका निम्ति कुन भाषा बोलिन्छ भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन हुन्छ । साथै भाषा प्रयोग, भाषिक कायमीदर (Language Retention), भाषा लोप, भाषान्तरण (Language Shift), भाषाद्वैत (Diglossia), भाषा अनुपोषण (Language Maintenance), भाषानीति, भाषा योजना, भाषिक कार्य क्षमता (Language Vitality), भाषिक भेद (Language Varieties), भाषिक मृत्यु, भाषिक विविधता (Language Diversity), भाषिक समुदाय आदिको अध्ययनका सम्बन्धमा पनि भाषा सर्वेक्षण पद्धतिको काम हुन्छ । भाषिक सर्वेक्षणमा स्थलको छनोट, सामग्रीको छनोट, सूचकको छनोट, प्रश्नावलीको व्यवस्था र तथ्य सङ्कलन तथा विश्लेषणको पनि व्यवस्था मिलाइएको हुन्छ । यिनै भाषा सर्वेक्षण पद्धति अंगालेमा भाषाको सत्य तथ्य अनुसन्धान गर्न सकिन्छ ।

एकाइ दुई भाषिक भेद

२ भाषिक भेद र वर्गीकरणका आधारहरू

२.१ परिचय

कुनै पनि भाषामा स्थिरता, निश्चितता र एकरूपता पाइँदैन । भाषा स्वभावैले परिवर्तनशील हुन्छ । संसारका सबै वस्तु र विचारमा परिवर्तन भए अनुरूप भाषामा पनि परिवर्तन आएको हुन्छ । भाषाको माध्यम कथ्य र लेख्य गरी दुई प्रकारको हुने हुनाले कथ्यमा आएको परिवर्तन कालन्तरमा लेख्यमा

पनि आएको हुन्छ । भाषिक भेदको मुख्य कारक भनेकै भाषिक परिवर्तन हो । यो परिवर्तन ध्वनि, वर्ण, शब्द, अर्थ हुँदै वाक्य र व्याकरणमा समेत देखिन थाल्छ । भाषिक भेद जन्मिने मुख्य कारणमा भाषाकै आन्तरिक र बाह्य दुई कारण हुन्छन् ।

भाषिक भेदको पहिलो कारण भाषासँग सम्बन्धित सादृश्य, मुखसुख (प्रयत्नलाघव), अज्ञानता आदि भाषासँग सम्बन्धित कारणहरू हुन्छन् भने दोस्रो कारण समाजसँग सम्बन्धित हुन्छन् । यिनै समाजसँग सम्बन्धित भाषिक भेदको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानले गर्दछ । समाजमा भाषाको प्रयोग परिस्थिति अनुरूप विभिन्न प्रयोजनका लागि हुन्छ । यही प्रयोग अनुरूप भाषाका विविध स्वरूपहरू देखिन्छन् । एउटै भाषामा देखिने विभिन्न स्वरूप नै भाषिक भेद हुन् । त्यसैले कुनै पनि भाषामा **स्थान, समय र शैलीगत** रूपमा आउने भाषिक भिन्नतालाई भाषिक भेद भनिन्छ (घिमिरे, २०६५: १४) । भाषिक भेद उत्पन्न हुनुमा विविध तत्त्वहरूले भूमिका खेली रहेका हुन्छन् ।

हरेक समाजको आ-आफ्नै भाषा, संस्कृति, रहन सहन, धर्म, रीतिरिवाज र लबाइ खुवाइ हुन्छ । भाषाका माध्यमबाट कुनै पनि समाजका सामाजिक संरचना, उनीहरूको संस्कृति र भाषाको स्तर पहिल्याउन सकिन्छ । भाषा व्यक्ति बोलीको समष्टि-योग हो । व्यक्ति बोली पनि विषय, स्थान, समय, कार्य र सन्दर्भ अनुसार फरक फरक हुन्छ । वक्ता, स्थान र समयको गतिसँगै भाषामा परिवर्तन हुँदै जान्छ । भाषामा आएको परिवर्तन भाषिक वक्ताले अनुभव गर्न नसके पनि श्रोता र भाषाको अध्येताले यसलाई ठम्याउन सक्छ । हरेक समाजमा पूजाआजा, श्राद्ध, जन्म, विवाह, व्रतबन्ध, मृत्यु आदि संस्कार अनुसार फरक फरक शब्दको प्रयोग भएको हुन्छ ।

नेपालीमा एउटै खाद्यान्न बोधक धानबाट निर्मित वस्तु शुभ कार्यमा 'भात, चामल, अक्षेता, लावा, अखण्ड, नैवेद्य, नुवागी' आदि अर्थ बोधक हुन्छ भने अशुभ कार्यमा त्यही वस्तु 'बुर्की, काट्टो, पिन्न' शब्दका रूपमा प्रयोग हुन्छ । शुभकार्यमा प्रयोग हुने 'दक्षिणा, वस्त्र' शब्द मृत्यु संस्कारमा 'कात्रो, टिलो' शब्दका रूपमा प्रयोग भएका हुन्छन् । एउटै भाषा प्रयोग गर्ने वक्ताहरूमा पनि उनीहरूको अन्य भाषासँगको सम्पर्क, आर्थिक स्तर, सामाजिक संरचना, भौगोलिक दूरी र शिक्षादीक्षाले प्रभाव पारेको हुन्छ ।

नेपाली समाजको उच्च वर्गमा 'दिइबक्स्यो, आइबक्स्यो, भुजा ज्युनार गरिस्योस्, जस्ता शब्द प्रयोग हुन्छन् भने मध्यम वर्गमा 'दिनु भयो, आउनु भयो, भात खानुहोस्' जस्ता शब्दको प्रयोग र निम्न वर्गमा 'द्याथ्या, आथ्या, खाना खाऊ', जस्ता शब्द प्रयोग भएका हुन्छन् ।

समाजमा मालिक र नोकर, शिक्षित र अशिक्षित, पुरुष र महिला, एकभाषी वा मातृभाषी वक्ता र दोस्रो भाषी वा विभाषी वक्ता, बालक र वृद्ध, गाउँले र सहरिया आदि वक्ताहरूमा एउटै भाषिक अभिव्यक्ति हुँदैन । यिनै स्थान, समय, जाति, समाज, संस्कृति, विषयको प्रकृति, पेशा, माध्यम, प्रसङ्ग, वैयक्तिक क्षमता, भाषाको प्रयोजन आदि क्षेत्रसँग सम्बन्धित भाषिक अभिव्यक्तिहरूले भाषिक भेदको सिर्जना र विकास गर्दछन् । यिनै भाषिक भेदको सिर्जना वा विकासलाई भाषिक भेद भनिन्छ । यी भाषिक भेदको अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानले गर्दछ ।

सामाजिक भाषाविज्ञान अन्तर्गत रहेर भाषाको अध्ययन गर्दा ज्यादै महत्वपूर्ण सामग्री प्राप्त हुन्छन् । ती सामग्रीबाट त्यहाँको समाजलाई राम्ररी बुझ्न वा बुझाउन सकिन्छ । साथै समय र स्थान अनुसार भाषाले अभिव्यक्त गर्ने अर्थ पनि फरक हुन्छ । राणाकालीन समयमा स्थानीय रूपमा जनताले स्थानीय तालुकदार र केन्द्रीय सरकारलाई विभिन्न किसिमका कर-दस्तुरहरू तिर्नु पर्ने हुन्थ्यो । ती मध्ये 'अस्मानी-कुर्मानी, बेथी, चारदाम, ठेकी, घरदाम, जोगी विदाइ, खरचरी, साभ्रा, सत्रउदा, साउने, फागु, सेर्मा' आदि स्थानीयलाई र 'बेथ, भारी रकम, डाँफे चरन, गोल भारा, भारा, कागते हुलाक, महभिर, मुनाल चरन, रसद हुलाक, थाप्ले हुलाक' आदि केन्द्रीय सरकारलाई तिर्नु पर्ने हुन्थ्यो । यी उदाहरणबाट सामाजिक कर व्यवस्थाको अभिव्यक्ति भाषामा पाइने कुरा स्पष्ट हुन्छ । राजनीतिक परिवर्तनसँगै आज यी शब्दहरू पनि लोप हुँदै गएका छन् । सोरठी गाउँदा 'मारुनी, गुरुमा, पुरुसुङ्गे, मादले र ढटुवारेसहितको एक नृत्य मण्डलीको आवश्यकता पर्दछ' । यस अभिव्यक्तिबाट पनि लोक संस्कृतिमा प्रयुक्त भाषिक प्रयोगको अर्थ बोध हुन्छ । तर आज यी शब्दहरू पनि प्रचलनमा हराउँदै गइ रहेका छन् ।

भाषा भूगोल, युग (समय), संस्कृति र समुदाय सापेक्ष हुन्छ । स्थानिक रूपमा हिमाली क्षेत्रमा प्रयोग हुने शब्द र तराईमा प्रयोग हुने शब्दहरू एउटै हुँदैनन् । हिमाल र मरुभूमि क्षेत्रमा पाइने शब्दमा हिउँ र उँटसँग सम्बन्धित शब्दको बाहुल्यता पाइन्छ भने ऋग्वेदमा प्रयोग भएका अधिकांश शब्दभण्डारमा यज्ञ संस्कृतिसँग सम्बन्धित शब्दहरू पाइन्छन् । कालिक रूपमा पनि वैदिककालीन, कृषि युगीन र आधुनिक विज्ञान प्रविधिको क्षेत्रमा प्रयोग हुने शब्दहरू अवश्य फरक-फरक हुन्छन् । एउटै नेपाली भाषा बाहुन समुदाय, क्षत्री समुदाय, मगर समुदाय र मधेसी समुदायमा एउटै प्रकृतिको हुँदैन । यी स्थान, समय, संस्कृति र समुदायका कारणले पनि भाषिक भेदहरूको विकास भएको हुन्छ ।

हडसन (१९९९) ले पनि एउटै भाषाका भाषिक एकाइहरूको समान रूपमा सामाजिक वितरणलाई भाषिक भेद भनेका छन् (A variety of Language as a set of the linguistic items with similar social distribution) भाषाका यी विविध भेदको अध्ययन पनि सामाजिक भाषाविज्ञानले मात्र गर्नसक्छ ।

निष्कर्षमा कुनै पनि एउटा भाषामा पाइने कालीक, क्षेत्रीय, सामाजिक, विषयगत, प्रसङ्गगत र माध्यमगत स्वरूप वा विविधतालाई भाषिक भेद (Varieties of Language) भनिन्छ । भाषिक भेदहरूमा एउटै भाषा प्रयोगका सन्दर्भहरू फरक फरक हुन्छन् । भाषिक भेद अन्तर्गत एउटै भाषालाई पनि व्यवहारमा मानक, अमानक, कथ्य लेख्य, औपचारिक अनौपचारिक, शिष्ट अशिष्ट, गाउँले सहरिया, भाषा भाषिका आदि भेदका रूपमा चिनिन्छ ।

२.२ भाषिक भेदको वर्गीकरण गर्ने आधारहरू

भाषिक भेद ल्याउने वा जन्माउने तत्वहरूमा विशेष गरी स्थान, समय, जाति, समाज, संस्कृति, विषयको प्रकृति, पेशा, माध्यम, प्रसङ्ग, वैयक्तिक क्षमता र भाषाको प्रयोजनले भूमिका खेलेका हुन्छन् । एकातर्फ भाषाले समाजमा मातृभाषा, दोस्रो भाषा, सम्पर्क भाषा, राष्ट्रिय भाषा, अन्तराष्ट्रिय भाषा आदिको भूमिका निर्वाह गरी रहेको हुन्छ भने अर्कातर्फ यही भूमिका अनुरूप भाषामा विभिन्न भेदहरू विकास भइ रहेका हुन्छन् । भाषिक भेद छुट्याउने मुख्य आधार समय, स्थान र प्रयोग कर्ता (वक्ता) हुन् ।

यी बाहेक पनि अन्य विविध आधारमा भाषिक भेदको वर्गीकरण वा निर्धारण गर्नसकिन्छ । यी केही महत्वपूर्ण आधारहरू तल प्रस्तुत गरिएको छः

क. भौगोलिक दूरी र यातयातको सुविधा

भाषिक भेद जन्माउने मुख्य कारक तत्व भनेकै भौगोलिक दूरी र यातयातको असुविधा हो । जब भौगोलिक विकटता र यातयातको असुविधा हुन्छ, स्वभाविक रूपमा एउटै भाषाको स्वरूप कतै विकसित र कतै अविकसित बन्न पुग्छ । कुनै भाषाका वक्ताहरूजति टाढासम्म फैलिन्छन् र त्यहाँ यातयातको सुविधा हुँदैन, त्यति नै त्यहाँ भाषिक भेदहरू उत्पन्न हुँदै जान्छ । सुगम स्थानका तुलनामा विकट र यातयातको अभाव भएको स्थानमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले बोल्ने भाषामा धेरै भेदहरू पाइन्छन् । नेपालको हिमाल र पहाडी भू-भागमा बोल्ने नेपाली भाषाका भेदहरू धेरै छन् । संसारका धेरै भाषामा यो नियम लागू भएको पाइन्छ । भौगोलिक दूरीले भाषिक वक्ताहरू बिचको बोधगम्यतामा पनि असर पारी रहेको हुन्छ ।

ख. समयको अन्तराल

समय परिवर्तनशील हुन्छ । समयसँगै क्रमिक रूपमा भाषामा पनि परिवर्तन आइ रहेको हुन्छ । भाषाको प्रचलन र प्रयोगको सीमा जति लम्बिदै जान्छ, भाषिक भेदहरू पनि उति नै थपिदै जान्छन् । नेपालमा २००७ सालपूर्व प्रचलित 'तिर्जा (कर उठाउन पाउने अधिकार), इजारेदार (ठकुरी ठेकेदार), खुवा (सैनिक अधिकृतलाई तिरो उठाउने अधिकार भएको क्षेत्र), थुम (प्रशासनिक उपक्षेत्र)' आदि शब्दहरू (थापा, २०६५: २७) आज प्रचलनमा छैनन् भने २०२० को मुलुकी ऐन लागू भए पछि 'कमारो, दमै, कामी, सार्की, गाइने, छोइ-छिटो, पोडे, डुम, मेतर', जस्ता शब्दहरू पनि आज औपचारिक प्रयोगमा आउँदैनन् ।

नेपालमा २०४६ को परिवर्तन पछि 'प्रजातन्त्र, मानव अधिकार, लोक तन्त्र, जन वर्गीय संगठन, भ्रातृ संगठन' जस्ता शब्दहरू बहुप्रचलनमा आए भने २०६३ पछि 'गणतन्त्र, संघीयता, धर्म निरपेक्षता, जातीय पहिचान, शासकीय स्वरूप' जस्ता विषयसँग सम्बन्धित शब्दले बहुस्थान पाएका छन् । यसरी समयको अन्तरालसँगै जीवन स्तर, प्रशासन, राजनीति, वेशभूषा लगायत हरेक क्षेत्रमा परिवर्तन आइ रहेको हुन्छ ।

ग. भाषाद्वीपको अवस्था

रोजगारीको अवसर, सहरीकरण, सुविधाको खोजी आदि कारणले बसाइ सराइ विश्व भरिनै तीव्र रूपमा अगाडि बढेको पाइन्छ । यसको प्रभाव भनेकै मातृभाषाको लोप, द्विभाषिकता, बहुभाषिकता, भाषा पिजन र क्रैओलको विकास हुनु हो । यो स्थिति हुनु पूर्व हरेक समुदायका मानिसहरूको एउटा नयाँ भाषिक समूहको विकास हुन्छ, त्यही भाषिक अवस्थालाई भाषाद्वीप भनिन्छ । यस्ता भाषाद्वीपहरूको अवस्था सिर्जना भएका सहरहरू विश्वमा 'हङ्कङ, सिङ्गापुर, मेघालय, बर्मा' अदि मानिन्छन् । भाषाद्वीपको प्रकृति भने कतै पनि एकै प्रकारको नभएर फरक फरक प्रकारको हुन्छ । नेपालको भरतपुर पनि पचहत्तर जिल्लाका छ्याहत्तर जातिका मानिसहरू बासोबास गर्ने जिल्ला भनेर चिनिन्छ । यहाँ बोलिने नेपाली भाषामा पनि झण्डै भाषाद्वीपको अवस्था सिर्जना भएको छ भन्न सकिन्छ ।

घ. विषय क्षेत्र वा पेशा-व्यवसाय

विज्ञान, साहित्य, कानुन, शिक्षा, भूगोल, संचार, आदि क्षेत्रमा फरक फरक प्रकृतिको भाषिक भेदको प्रयोग भएको हुन्छ । आधुनिक युग एकातर्फ उद्योग व्यवसाय र अर्कातर्फ सूचना प्रविधिको युग हो । आधुनिक युगसँगै हरेक व्यक्तिले आफ्नो परम्परागत पेशा-व्यवसायलाई पनि परिवर्तन गर्दै

गएका छन् । यो परिवर्तनले भाषालाई पनि प्रभाव पारी रहेको छ । यसले पनि भाषिक भेद जन्माउनमा सहयोग पुऱ्याएको छ ।

ड. संचारका साधनहरूको विकास

रेडियो, टि.भी., हुलाक, पत्र पत्रिका, टेलिफोन, मुवाइल, चलचित्र, रङ्ग मञ्च, इमेल, इन्टरनेट आदि सञ्चारका साधनले भाषालाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारी रहेको हुन्छ । यी सुविधा नहुँदाको भाषा र यी सुविधाहरू प्राप्त भएपछिको भाषिक भेदमा फरक परेको हुन्छ । कुनै भाषाका भाषिकाहरू लोप भएर स्तरीय भाषाको विकास गर्नमा यसले सघाउँछ । नेपालीमा मुवाइल र इमेल संचारको सुविधाले नयाँ भाषिक रूप, जस्तै: *..m* सन्चै *६u/xu'* (म सन्चै छु) । '*u* पनि सन्चै *६u/xu* होला' (तिमी पनि सन्चै छौ होला) ले लेख्य रूप धारण गर्न थाली सकेको छ । यो प्रचलनले पनि कालान्तरमा भाषिक भेद नै जन्माउन सक्छ ।

च. शिक्षा र चेतनाको स्तर

शिक्षित र निरक्षरले प्रयोग गर्ने भाषिक भेद फरक प्रकृतिको हुन्छ । शिक्षित युवकले आफ्नो बाबुलाई सम्बोधन गर्दा- 'बाबा घरमा भान्छा तयार भयो खान आउनुहोस्' भन्ने अभिव्यक्ति प्रयोग गर्दछ भने त्यही निरक्षर युवकले 'बा घरौं भात खान आऊ' भनेर सम्बोधन गर्नसक्छ । आधुनिकता र विज्ञान प्रविधिको विकाससँगै मानिसको शिक्षा र चेतनाको स्तरमा पनि परिवर्तन आइ रहेको हुन्छ । नव धनाढ्य शिक्षित युवकले 'ड्याडी भुजा तयार भो, लिङ्स्योस' भनेर सम्बोधन गर्ने चलन पनि सहरिया परिवेशमा सुरु भएको छ । यसले पनि भाषिक भेद सिर्जना गर्नमा सघाएको हुन्छ ।

छ. भाषिक वक्ता वा जनसंख्या

जुन भाषाका भाषिक वक्ता धेरै हुन्छन्, त्यसको भौगोलिक फैलावट पनि ठुलो हुन्छ । धेरै भाषिक वक्ता हुने भाषामा शैक्षिक स्तर, जाति, धर्म, पेशा, संस्कृति र आर्थिक स्तर पनि फरक फरक हुन्छ । कतै एउटै भाषा फरक फरक जातिले प्रयोग गर्दा भाषिक भेद उत्पन्न भएको पाइन्छ भने कतै एउटै भाषालाई फरक फरक जातिका नामबाट चिनिएको पनि पाइन्छ । एउटै नेपाली भाषा मगर नेपाली, खस नेपाली, तामङ्गी नेपाली भाषाका रूपमा प्रयोग भएको पनि पाइन्छ । यी कारणले पनि भाषिक भेद उत्पन्न गराउनमा सघाएको पाइन्छ ।

ज. राजनीतिक सीमाङ्कन

भाषिक भेदको विकास गर्नमा राजनीतिक व्यवस्था र भौगोलिक सीमाङ्कनले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । सामान्य अवस्थामा भाषा र भाषिका छुट्ट्याउने आधार भनेकै भाषिक बोधगम्यता हो । राजनीतिक व्यवस्थाले ल्याउने भाषिक भेद भनेको बोधगम्यता मात्र नभएर भाषिकेतर आधार पनि हो । कहिले काहीँ बोधगम्यता हुँदाहुँदै पनि एउटै भाषा विभिन्न राष्ट्रमा फरक फरक भाषा वा भाषिक भेदका रूपमा चिनिएका र कतै बोधगम्यता नहुँदा नहुँदै पनि धेरै भाषिक भेदलाई एउटै भाषा वा भाषिकाका नामले चिनिएका उदाहरण पनि पाइन्छन् ।

बोधगम्यताले मात्र नभई भाषिक भेद भाषिक वक्ताको पारस्परिक भावनात्मक एकता र राज्यको भाषानीति वा नागरिकको राष्ट्रवादी भावनाले काम गरेको पनि हुनसक्छ । नेपाली भाषा बाइसे-चौबिसे राज्यमा फरक फरक प्रकृतिको लवाजमा बोलिन्थ्यो । अहिले पनि महाकाली वारिको नेपाली भाषालाई राजनीतिक सीमानाका कारणले महाकाली पारि कुमाउनी भाषाका नामले चिनिन्छ । संसारमा यस्ता धेरै भाषाहरू छन्, जुन परस्परमा बोधगम्यता हुँदाहुँदै पनि भूगोल वा राष्ट्रका नामबाट फरक फरक भाषाका नामले चिनिन्छ । एउटै भाषामा पनि राजनीतिक परिवर्तन वा सीमाङ्कनले गर्दा भाषिक भेद उत्पन्न हुन पुग्छ ।

झ. भाषा प्रयोगका क्षेत्र (प्रयोजनपरकता)

भाषाको प्रयोग क्षेत्र व्यापक हुन्छ । प्रयोजनपरक क्षेत्र अनुसार पनि भाषिक प्रयोगमा भाषिक भेद उत्पन्न भएको हुन्छ । प्रयुक्त भेदमा पनि विषयगत, माध्यमगत र सन्दर्भगत भेदहरू विकास भइरहेका हुन्छन् ।

ञ. बोधगम्यता

भाषा प्रयोगका सन्दर्भमा वक्ताका कुरा श्रोताले बुझ्न सकेन वा बुझाइमा फरक पर्दै गयो भने भाषिक बोधगम्यता हराउँदै जान्छ । बोधगम्यता नहुँदा पनि भाषिक भेद उत्पन्न हुनसक्छ ।

निष्कर्षमा यिनै भौगोलिक दूरी र यातयातको सुविधा, समयको अन्तराल, भाषाद्वीपको अवस्था, विषय क्षेत्र वा पेशा-व्यवसाय, संचारका साधनहरूको विकास, शिक्षा र चेतनाको स्तर, भाषिक वक्ता वा जनसंख्या, राजनीतिक सीमाङ्कन, भाषा प्रयोगका क्षेत्र, बोधगम्यता आदि भाषिक उत्पन्न गर्ने आधारहरू हुन् ।

२.२ भाषा, भाषिका र व्यक्ति भाषा

भाषा र समाज एक अर्काका पूरक साधन हुन् । भाषाविना समाजको विकास हुन र समाज विना भाषाको अस्तित्व रहन सम्भव हुँदैन । भाषा र समाजको संयुक्त अध्ययन सामाजिक भाषाविज्ञानले गर्ने हुनाले भाषाको अध्ययन सामाजिक सन्दर्भमा गर्नुपर्ने हुन्छ । यसै सन्दर्भमा भाषाको अध्ययन गर्दा एक व्यक्तिले अर्को व्यक्ति, एक समुदायले अर्को समुदाय र एक पुस्ताले अर्को पुस्तासम्म आफ्ना मनका भाव र विचारहरू सम्प्रेषण गर्ने सबै भन्दा महत्वपूर्ण साधन नै भाषा हो । भाषाको स्वरूप कथ्य र लेख्य गरी दुई प्रकारको हुन्छ । भाषाको लेख्य रूप लिपिका रूपमा हुने हुँदा लिपि प्रतीकको पनि प्रतीक हो । यही लिपि उच्चारण-अवयवद्वारा कथ्य रूपमा उच्चरित हुँदा भाषा हुन्छ । भाषाका वाक्-प्रतीकहरू यादृच्छिक हुन्छन् । यिनै यादृच्छिक वाक्-प्रतीकलाई भाषा, भाषिका, व्यक्ति बोली र सम्पर्क भाषाका रूपमा छुट्टाछुट्टै बुझ्नु पर्ने हुन्छ ।

क. भाषा

मानिस सामाजिक प्राणी हो तसर्थ उसले आफ्ना विचारहरू बोलेर वा कुराकानी गरेर अभिव्यक्त गर्छ र अरूका भावनाहरू सुनेर ग्रहण गर्दछ । भाषिक समुदायले विचार विनिमयका निम्ति स्वतन्त्र रूपमा चयन गरेका वाक् प्रतीकहरूको व्यवस्था नै भाषा हो । अर्को शब्दमा भन्दा उच्चारण अवयवद्वारा उच्चरित सार्थक विचार विनिमयको साधन नै भाषा हो । ब्लोख एन्ड ट्रेगर (Bloch & Trager, 1942) को भनाइमा भाषा एउटा **यादृच्छिक वाक् प्रतीकहरूको यस्तो व्यवस्था** हो, जसको सहायताले भाषिक समाज एक अर्का बिच विचार विनिमय गर्छ ।

भाषालाई जोन लायन (John Lyons, 1981) ले विचार विनिमयको उद्देश्यका निम्ति निमार्ण गरिएका **सङ्केतहरूको व्यवस्था** भनेका छन् । समष्टिमा भन्दा यिनै विचार विनिमयको साधन विशेषका रूपमा प्रयोग हुने वाक् प्रतीकको व्यवस्थालाई कुनै समुदायका मानिसहरूले औपचारिक रूपमा प्रयोग गरेमा भाषा हुन्छ । तसर्थ **सामाजिक सम्पर्कको माध्यम वा साधन नै भाषा** हो । भाषाले विचार विनिमयको काम मात्र नगरी व्यक्ति वयक्ति वा व्यक्ति समुदायका बिच समझदारी कायम गर्ने, सम्बन्ध बढाउने, कार्य सम्पन्न गर्ने र शिष्टाचार दर्साउने जस्ता कार्य पनि गर्दछ ।

भाषाले अपेक्षाकृत व्यापक क्षेत्रलाई ओगटेको हुन्छ । एउटै भाषा भित्र अनेकौँ **भाषिका, उपभाषिका र व्यक्ति** बोलीहरू पनि हुनसक्छन् । सामान्य अर्थमा भाषा भित्रका भाषिकाहरू बिचको बोध गम्यता भने हराएको हुँदैन ।

यदि एक भाषा अन्तर्गतका भाषिका बिचको बोध गम्यता हराउँदै गयो भने ती भाषिका नभएर भाषा हुन्छन् । तर व्यावहारिक रूपमा भाषा, भाषिका र व्यक्ति बोलीको प्रकृति समय र स्थान अनुरूप फरक फरक प्रकृतिको पाइन्छ ।

समग्रमा भाषा भनेको साभा सम्पर्कको मध्यम हो । भाषाले व्यापक क्षेत्र ओगटेको हुन्छ । एउटा भाषाभित्र अनेक भाषिकहरू अटाएका हुन्छन् । भाषाले संवैधानिक मान्यता भएको हुन्छ । भाषाले शिक्षा, संचार, विज्ञान, प्रविधि, प्रशसन, खोजअनुसन्धान, धर्मसंस्कृति आदि व्यापक क्षेत्रमा काम गरिरहेको हुन्छ । राष्ट्रिय एकताको आधार पनि भाषा नै बनेको हुन्छ ।

ख. भाषिका

सामान्यतः भाषाका विभिन्न भेद नै भाषिका हुन् । लोक व्यवहारमा प्रचलित भाषाका सामाजिक र क्षेत्रीय भेदलाई भाषिका भनिन्छ । जब एउटै भाषाका मूल वक्ताहरू एक आपसमा टाढा हुँदै जान्छन् र बहुभाषिक वक्ताहरूको सम्पर्क बढ्दै जान्छ, त्यहाँ नयाँ भाषिकाको उत्पत्ति हुन्छ । भाषाबाट भाषिकाको विकास हुनुका मुख्य कारणहरूमा भौगोलिक दूरी, सम्पर्कको अभाव, समयको अन्तराल र अन्य भाषिक समुदायसँगको सम्पर्क वा दुई भाषाको सम्मिश्रण आदि हुन् । यसका अतिरिक्त समाजमा रहेका विभिन्न वर्ग, धर्म, जात आदि सामाजिक र शैक्षिक, राजनीतिक, साहित्यिक, कानुनी आदि प्रयोजनपरक शैलीभेदका कारणले पनि भाषिकाको विकास हुन्छ ।

एउटा भाषामा विभिन्न भाषिकाहरू भए पनि ती भाषिकाहरू बिचको बोध गम्यता भने हराउँदैन । केही अपवादहरू बाहेक भाषा र भाषिका बिचको भिन्नता छुट्याउने मुख्य आधार नै यही बोध गम्यता हो । जब कुनै भाषाको ध्वनि, रूप र शब्दभण्डारमा स्पष्ट भिन्नता देखिन्छ, त्यहाँ नयाँ भाषिकाको उत्पत्ति हुन्छ । यिनै भाषिकाहरू बिचको बोध गम्यता हराउँदै गयो भने त्यहाँ नयाँ भाषाको उत्पत्ति हुन्छ ।

गुम्पर्ज (Gumperz, 1968) ले कुनै भाषाका समुदाय पिच्छे फरक देखिने संहिता आधात्री (कोर्ड मेट्रिक्स) लाई भाषिका वा शैलीभेद भनेका छन् । सूक्ष्म दृष्टिले सामान्य भिन्नता भए पनि एक अर्कामा पर्याप्त भिन्नता नभएका स्थानीय उपभाषिकाहरूको सामूहिक रूप नै भाषिका हो । यसर्थ भाषाभन्दा सानो व्यक्ति बोलीभन्दा ठुलो, स्थानीय वा सामाजिक उपभाषिकाहरूको सामूहिक रूपलाई भाषिका भनिन्छ । लेहमन

(Lehmann, 1976) ले शुद्ध भाषा पत्ता लगाउन कसैले हरेक दिनको बोली सङ्कलन गर्दछ भने त्यो भाषिका हो भन्ने बुझिन्छ भनेका छन् ।

एउटै भाषामा क्षेत्रीय, सामाजिक, प्रयोजनपरक, व्यक्तिपरक र स्तरीय भेदहरू हुनसक्छन् । भाषाका यी विभिन्न भेदलाई प्रयोक्ता, स्थान र समयका आधारमा छुट्याउन सकिन्छ । यिनै आधारमा कुनै भाषाबाट भाषिकाको निर्धारण गर्नु पर्दा एउटै समय भएर पनि फरक क्षेत्र, फरक प्रयोक्ता र फरक भाषिक रूप हुन्छ भने त्यो क्षेत्रीय भाषिका हुन्छ । यही क्षेत्रीय भाषिका नै भौगोलिक भाषिका हो ।

एउटै समय र एउटै क्षेत्र भएर पनि फरक प्रयोक्ता र फरक भाषिक रूप हुन्छ भने त्यो सामाजिक भाषिका हुन्छ । एउटै समय र एउटै ठाउँमा एउटै व्यक्तिले प्रयोग गर्ने भाषाको स्वरूपमा भिन्नता आउँछ भने त्यो प्रयोजनपरक भाषिका हुन्छ । एउटा व्यक्तिले जुनसुकै ठाउँ र जुनसुकै समयमा पनि भाषाको एउटा मात्र भेदलाई प्रयोग गर्दछ भने त्यो व्यक्ति बोली वा व्यक्ति भाषिका हुन्छ । जब एउटै समयमा विभिन्न व्यक्तिले जुनसुकै ठाउँमा पनि एउटै भाषिक रूपको प्रयोग गर्दछन् भने त्यो स्तरीय भाषिका हुन्छ । यही स्तरीय भाषिका नै ती भाषिकाहरूको मानक भाषा हुन्छ । भाषिकासम्बन्धी केही परिभाषाहरू-

१. एउटै भाषाको भिन्न-भिन्न भाषिक क्षेत्रमा बोलिने भाषिक भेद नै भाषिका हो (गौतम, २०४९: १११) ।
२. भौगोलिक दूरी, समयको अन्तराल, सामाजिक भेद आदि कारणबाट एउटै भाषामा उत्पन्न सूक्ष्म भेदलाई भाषिका भनिन्छ (शर्मा र बराल, २०५०: १३) ।
३. बोधगम्यता भएको कुनै भाषाको उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डारमा आउने भिन्नतासहितको क्षेत्रीय रूपलाई भाषिका भनिन्छ (बन्धु, २०५३: ९) ।

निष्कर्षमा सामान्य अर्थमा भाषाको क्षेत्रीय भेदलाई भाषिका भनिए पनि समग्रमा कुनै एउटा भाषाको क्षेत्रीय, सामाजिक, ऐतिहासिक र प्रयोजनपरक भेदलाई भाषिका भनिन्छ ।

भाषा र भाषिका छुट्याउने आधारहरू भने समय र स्थान अनुरूप फरक फरक छन् । यी आधारहरू विवादास्पद हुँदाहुँदै पनि भाषा र भाषिका केही भिन्नताहरू निम्नानुसार पाइन्छन् -

- भाषामा विविधता आएमा अथवा केही अपवाद बाहेक भाषिका-भाषिकामा बोध गम्यता हराएमा भाषा हुन्छ,

- भाषा व्यापक क्षेत्र र समाजमा बोलिन्छ भने भाषिका निश्चित क्षेत्र र समाजमा,
- भाषा लेख्य एवम् औपचारिक हुन्छ भने भाषिका कथ्य एवम् अनौपचारिक,
- अनेक भाषिका मिलेर भाषा हुन्छ भने भाषामा अनेक भाषिका हुन्छन्,
- भाषिकाको स्तरीय भेद भाषा हो भने भाषाको क्षेत्रीय, सामाजिक र प्रयोजनपरक भेद भाषिका हो,
- भाषामा जटिल नियम र राष्ट्रिय एवम् जातीय गौरव हुन्छ भने भाषिकामा सरल संरचना र क्षेत्रीय भावना हुन्छ,
- भाषामा एकताको भावना र राष्ट्रिय चरित्र हुन्छ भने भाषिकामा पृथकताको भावना र क्षेत्रीय चरित्र हुन्छ,
- सङ्ख्यात्मक रूपमा भाषाका तुलनामा भाषिकाका वक्ताहरू थोरै हुन्छन्,
- भाषा, साहित्य, दर्शन, राजनीति, शिक्षा तथा प्रशासन क्षेत्रमा प्रयोग हुन्छ भने भाषिका दैनिक बोलीचालीमा व्यवहृत हुन्छ,
- भाषा लेख्य साहित्य र बौद्धिक वर्गमा बढी प्रयोग हुन्छ भने भाषिका जनसाधारणको बोलीचालीमा सीमित रहन्छ,
- भाषामा क्षेत्रीय, सामाजिक र प्रयोजनपरक शैलीभेद देखिएमा भाषिका हुन्छ भने भाषिका भिन्न ध्वनि, रूप र शब्दभण्डारको स्पष्ट भेद देखिएमा उपभाषिका हुन्छ,
- भाषाहरूका बिच प्रायः बोध गम्यता हुँदैन भने भाषिकाहरूका बिच प्रायः एक-आपसमा बोध गम्यता हुन्छ ।

आ. व्यक्ति बोली

सामाजिक सन्दर्भमा अध्ययन गर्दा हरेक व्यक्तिले आफ्नै प्रकारको भाषा बोल्ने गर्दछ । एउटै परिवारका वक्ताहरूमा पनि भाषिक उच्चारण फरक फरक हुनसक्छ । एउटा व्यक्तिको उच्चारण प्रक्रिया अर्को व्यक्तिसँग मिल्दैन । प्रत्येक व्यक्तिको बौद्धिक क्षमता, उच्चारण शैली, शब्दभण्डार र उच्चारण अवयव एकै किसिमको पनि हुँदैन, त्यसैले उसले प्रयोग गर्ने भाषामा पनि एक रूपता हुँदैन ।

व्यक्ति बोली एक वक्तामा मात्र सीमित हुने हुनाले यसलाई व्यक्ति भाषिका पनि भनिन्छ । बोध गम्यता हुँदाहुँदै पनि भाषा र भाषिका भन्दा फरक नितान्त व्यक्तिपरक भाषा नै व्यक्ति बोली हो । व्यक्ति बोलीलाई खास मानव समूहले भाषाका रूपमा प्रयोग गर्न थालेपछि त्यो बोली नभएर भाषिका हुन्छ । भाषिकामा बोध गम्यता हराउँदै र स्तरीयता बढ्दै गयो भने त्यो भाषाको रूपमा विकसित हुन्छ । यसरी भाषा, भाषिका र व्यक्ति बोलीको

सोपानक्रम तलदेखि माथि र माथिबाट तल तिर भरेको हुन्छ । भाषिका र व्यक्ति बोलीमा निम्न विभेदहरू पाइन्छन्-

- भाषिका भौगोलिक, सामाजिक र प्रयोजनपरक शैलीभेदमा आधारित हुन्छ भने बोली व्यक्तिमा सीमित रहन्छ,
- भाषिका कुनै भूखण्ड वा समुदाय पिच्छे फरक हुन्छ भने बोली सबै व्यक्ति पिच्छे फरक हुन्छ,
- भाषिका मिलेर भाषा बन्छ भने बोली मिलेर भाषिका हुन्छ,
- भाषिकामा सामाजिक र भौगोलिक प्रभाव हुन्छ भने बोलीमा मानव उच्चारण अवयवको प्रभाव हुन्छ,
- समय, स्थान र वक्ताको अभिव्यक्तिले भाषिकालाई असर पार्छ तर व्यक्ति बोलीलाई यसले कुनै असर पार्दैन,
- भाषा र भाषिकाको अनुकरणमा अपूर्णता भएमा व्यक्ति बोली हुन्छ र व्यक्ति बोलीको अनुसरण भएमा भाषिका हुन्छ ।

यसरी भाषाले समग्र भाषिक समुदायका विचारहरूको प्रतिनिधित्व गर्दछ भने भाषिकाले कुनै भौगोलिक क्षेत्र, एउटै जातीय संस्कार बोकेको सामाज, कुनै ऐतिहासिक काल खण्ड र कुनै प्रयोजनपरक कार्य क्षेत्रको समेत प्रतिनिधित्व गरेको हुन्छ । तर व्यक्ति बोलीलाई समय, स्थान र वक्ता कसैले पनि प्रभाव पार्न सक्दैन । एउटा व्यक्तिले जुनसुकै ठाउँ र जुनसुकै समयमा पनि भाषाको एउटा मात्र भेदको प्रयोग गरेको हुन्छ । तसर्थ सामाजिक भाषाविज्ञानले यिनै भाषा, भाषिका र व्यक्ति बोलीलाई सामाजिक सन्दर्भ, स्थान र प्रयोक्ताका आधारमा अध्ययन गर्दछ ।

२.३ भाषिका निर्धारणका आधारहरू

भाषा र भाषिका छुट्याउने वैज्ञानिक आधारहरू पाइँदैनन् । पुरानो मान्यता अनुसार बोधगम्यताका आधारमा भाषा र भाषिकालाई छुट्याएको पाइन्छ । तर संसारका उदाहरणमा बोधगम्यता हुँदाहुँदै पनि छुट्टाछुट्टै भाषा भएको र बोधगम्यता नभइकन पनि एउटै भाषाका दुई भाषिका भएका उदाहरणहरू प्रशस्त पाइन्छन् । भाषा र भाषिका छुट्याउने तथा भाषिक समुदाय निर्धारण गर्ने प्रक्रिया संसारमा कतै पनि एकै प्रकृतिको पाइँदैन । बरु परस्पर भावनात्मक एकताका आधारमा भाषा र भाषिकालाई छुट्याएको पाइन्छ । भाषिकाको सम्बन्ध एकातर्फ भाषासँग र अर्कातर्फ व्यक्तिबोलीसँग सम्बन्धित हुनेहुनाले पनि भाषा र भाषिका छुट्याउन समस्या हुन्छ ।

विश्वमा भाषिक समुदायका उदाहरणहरू हेर्ने हो भने चीनमा बोलिने पेकिङ र क्यान्टोनिज आपसमा बोधगम्यता नभएका तर चिनियाँ भाषामा

गणना हुने एउटै भाषा हो । यसको ठीक विपरीत उत्तर युरोपको स्क्यान्डिनेभियन्स समूहमा पर्ने नर्वेजियन, डेनिस, स्विडिस, फिन्ल्याण्ड र आइरिस भाषाहरूका बीचमा स्पष्ट बोधगम्यता पाइन्छ तर यी छुट्टाछुट्टै भाषा हुन्, भाषिका होइनन् (हालिडे, १९६८: १४०) । नेपालमा भोजपुरी, मैथिली, हिन्दी आदि भाषाहरूमा बोधगम्यता भएर पनि यिनीहरू छुट्टाछुट्टै भाषाहरू हुन भने भक्तपुरको नेवारी र कीर्तिपुरको नेवारी भाषामा बोधगम्यता नभएर पनि यी एउटै नेवारी भाषामा पर्दछन् । भाषा र भाषिकालाई छुट्ट्याउने आधारहरू निम्न छन्-

क. पारस्परिक भावनात्मक एकता : पारस्परिक भावनात्मक एकता भएमा बोधगम्यता नहुँदा पनि एउटै भाषा र उक्त भाषाको कुनै क्षेत्रीय वा सामाजिक भाषिका हुन्छ भने भावनात्मक एकता नहुँदा बोधगम्यता भएर पनि छुट्टाछुट्टै भाषिका भएका उदाहरणहरू पाइन्छन् ।

ख. बोधगम्यता : सामान्यतया भाषा र भाषिकालाई छुट्ट्याउने आधार बोधगम्यता हो । कुनै एक भाषाका कुनै दुई स्थानमा बोलिने भाषिकाका वक्ताहरू परस्परमा कुराकानी गर्दा एकअर्काले बोलेको कुरा राम्रोसँग बुझ्नसक्ने स्थिति ती एकै भाषाका दुई भाषिका मानिन्छन् । एउटै भाषाका दुई भाषिका कायम रहिरहन त्यो भाषाका वक्ताहरूमा कम्तीमा पचास प्रतिशतसम्म कुराकानी एकअर्काले बुझ्नुपर्दछ । उक्त भाषाका भाषिकाहरू बीचको बोधगम्यता पचास प्रतिशतभन्दा पनि बढी हराउँदै गएमा ती भाषिका नभएर भाषाका रूपमा विकसित हुन्छन् ।

ग. सांस्कृतिकसम्बन्ध : एउटै भाषाका वक्ताहरूमा भाषिक बोधगम्यता हराउँदै जाँदा पनि उनीहरूको सांस्कृतिक सम्बन्ध उत्तिकै प्रगाढ रहिरहँदा एउटै भाषाका भाषिका कायम रहिरहेको पाइन्छ । नेपालको सुदूरपश्चिममा बोलिने नेपाली र पूर्वमा बोलिने नेपालीमा खासै बोधगम्यता पाइँदैन । तसर्थ सांस्कृतिकसम्बन्धका कारणले गर्दा पूर्वेली र परपश्चिमा नेपाली भाषाका भाषिका हुन् । भाषा र भाषिका निर्धारणमा सांस्कृतिकसम्बन्धले पनि महावपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ ।

घ. राष्ट्रवादी चिन्तन : भाषाको सम्बन्ध राष्ट्र र राष्ट्रियतासँग पनि सम्बन्धित हुन्छ । युरोपमा बोलिने कतिपय भाषाहरूमा स्पष्ट बोधगम्यता भएर पनि राष्ट्रियताका कारण नर्वेजियन, डेनिस, स्विडिस आदि भाषाहरू छुट्टाछुट्टै हुन् । दार्जिलिङमा बस्ने नेपालीहरूले आफूले बोल्ने भाषालाई नेपाली भन्न रुचाउँछन् भने भारतकै धार्चुलामा बस्नेले आफूले बोल्ने भाषालाई कुमाउ गडवाली भन्न रुचाउँछन् । दार्जिलिङ र धार्चुलाका दुवै नेपाली मूलका भाषिक वक्ता भएर पनि दार्जिलिङ्गेहरू आफूलाई नेपाली भन्न रुचाउँछन् भने धार्चुलालीहरू आफूलाई भारतीय भन्न रुचाउँछन् ।

ड. राजनीतिक सीमा : देशको राजनीतिक सीमानामा फेरबदल हुँदा भाषाको नामकरणमा फेरबदल भएका उदाहरणहरू पनि पाइन्छन् । नेपालको दार्चुला र भारतको धार्चुला तथा नेपालको बैतडी र भारतको कुमाउँमा बोलिने भाषामा बोधगम्यता हुँदाहुँदै पनि नेपालमा बोलिने भाषा नेपाली र भारतमा बोलिने भाषालाई कुमाउ गढवाली भनिनु राजनीतिक सीमाको कारण हो ।

च. भाषाद्वीपको अवस्था : बसाइँ सराइका कारण कुनै स्थान विशेषमा विभिन्न भाषिक समुदायका मानिसहरूको बसोबास गरी नयाँ भाषिक समुदाय निर्माण भयो भने त्यहाँ छुट्टै भाषिका वा नयाँ पिजिन भाषाको निर्माण भएको हुन्छ । विभिन्न भाषाको विशेषताबाट नयाँ भाषा वा भाषिकाको विकास भएमा त्यसलाई भाषाद्वीप भनिन्छ । भाषाद्वीपका कारण पनि भाषिकाको विकास भएको हुन्छ । **भाषिक भेदको वर्गीकरण गर्ने आधारहरू सबै भाषिका निर्धारणका आधारहरू हुन् ।**

छ. पहिचान र स्वाभिमान: भाषिकाका तुलनामा भाषामा राष्ट्रिय पहिचान र वैयक्तिक स्वाभिमान समेत भल्किएको हुन्छ ।

ज. लेख्य अवस्था र मानक स्तर: भाषिकाका तुलनामा भाषामा लिपि, पाठ्य सामग्री, शब्दकोश र व्याकरणको समेत व्यवस्था भएको हुन्छ । भाषाभित्रका विविध भाषिकाहरू मध्ये पनि स्तरीय वा मानक भाषिकाले भाषाको मान्यता पाएको हुन्छ ।

फ. यातायात र भौगोलिक अवस्था: जहाँ यातायात र भौगोलिक सुगमता रहेको हुन्छ, त्यहाँ भाषाको विकास हुन्छ भने यो सुविधा नभएमा एउटै भाषाबाट पनि अनेक भाषिका जन्मन सक्छन् ।

यसरी यिनै विभिन्न आधारमा भाषा र भाषिकालाई छुट्याउन सकिन्छ ।

२.४ भाषाका क्षेत्रीय र सामाजिक भेद

२.४.१ भाषाको क्षेत्रीय भेद

एउटै भाषामा क्षेत्रीय दूरी वा भौगोलिक विकटताका कारणले गर्दा भाषिक भेद उत्पन्न भएको हुन्छ । भौगोलिक दूरीका साथै त्यहाँको प्राकृतिक साधन-स्रोत, बन्धन-जन्तु र आहार-विहारले पनि भाषिक भेद उत्पन्न गराउनमा सघाएका हुन्छन् । नेपालको हिमाल, पहाड र तराइमा पाइने जडीबुटी, खाद्यान्न, जीव जन्तु, चाड पर्व, वेशभूषा र केही सामाजिक संस्कारहरू धेरै भिन्नताहरू पाइन्छन् ।

क्षेत्रगत रूपमा पाइने भाषाको भेदलाई नै भाषाको क्षेत्रीय भेद भनिन्छ । यसको मुख्य कारण नै भौगोलिक दूरी हो । भाषाका क्षेत्रीय भेद उत्पन्न हुनुमा यातायातको असुविधा, बसाइ सराइ, दैवी प्रकोप (भूकम्प, भूक्षय, बाढी)

प्रशासनिक कार्य विभाजन र प्राकृतिक भूबनोट (जमिनको उचाइ वा प्राकृतिक अवरोध) आदि तत्वले पनि सघाएको हुन्छ ।

वक्ताहरू बिचको बोधगम्यता, भाषिक समुदायको विस्तार, राजनीतिक सीमाङ्कन, भाषाद्वीप आदि कारणले पनि भाषाको क्षेत्रीय भेद देखापर्नसक्छ । नेपाली भाषाका पूर्वेली (खसानी, पर्वती, गोर्खाली), माझाली (जुम्ली, असिदराली, मुगाली, हुम्ली, रासकोटी), ओरपश्चिमा (बभाडी, बाजुराली, अछामी), मझपश्चिमा (डोटेली, डुम्राकोटी, डडेलधुराली, निरोली) र परपश्चिमा (दार्चुलेली, बैतडेली) भाषिकाहरू नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भेद नै हुन् ।

भाषिका निर्धारणमा भौगोलिक सीमा रेख निर्धारण गर्न कठिन हुन्छ । यी भाषिकाहरू विभिन्न स्थानमा दुवै भाषिकाका मिश्रित रूपहरू देखिन सक्छन् । भाषिकाहरू दोहोरिने स्थानलाई देखाउन भाषिक मानचित्रमा समभाषांश रेखाको प्रयोग गरिएको हुन्छ । यिनै समभाषिक रेखाले भाषिका दोहोरिने स्थानलाई संकेत गरिरहेको हुन्छ ।

नेपाली भाषाका क्षेत्रीय भाषिका वा भेदको राम्रो उदाहरण बन्धु (२०६०) ले प्रस्तुत गरेका छन् (तोवा, २००२: १२), जस्तै:

तालिका नं.२.१

नेपाली भाषाको क्षेत्रीय भाषिकाको नमुना

जिल्ला	भाषिक भेद	अर्थ
डडेलधुरा	हाम आउन्त्या हुनु	हामी आउँदैौं
बैतडी	हाम नाइ आउना	हामी आउँदैौं
डोटी	हाम नइआउन्त्या हुन्	हामी आउँदैौं
पाल्पा	हामी आउन्नम्	हामी आउँदैौं
काठमाडौं	हामी आउन्दैनअम	हामी आउँदैौं
इलाम	हामी आउन्दोउन	हामी आउँदैौं

भाषाका यिनै क्षेत्रीय भेदलाई भाषिका (डाइलेक्ट) पनि भनिन्छ ।

२.४.२ भाषाको सामाजिक भेद

भाषा र समाजको घनिष्ट अन्तरसम्बन्ध रहेको हुन्छ । भौगोलिक रूपमा भाषाका विविध क्षेत्रीय भेदहरू भएभैं सामाजिक रूपमा पनि भाषाका विविध भेदहरू हुन्छन् । समाजमा विभिन्न जाति, लिङ्ग, धर्म, पेसा, वर्ग, समुदाय, शिक्षा, संस्कृति, स्थान, व्यवसाय र उमेरका मानिसहरू बसोबास गर्ने हुनाले त्यहाँ प्रयोग हुने भाषिक स्वरूपमा पनि विविधता आएको हुन्छ । भाषाको यही सामाजिक वैविध्यलाई सामाजिक भाषिका (Social Dialect) पनि भनिन्छ ।

कुनै पनि समाजमा एकभाषिक, बहुभाषिक र द्विभाषिक वक्ताहरूको आपसी सम्पर्कका कारणले पनि भाषाका सामाजिक भेदहरू उत्पन्न भएका हुन्छन् । भाषाका सामाजिक भेदहरू विशेष गरी मातृभाषी र दोस्रो भाषी, साक्षर र निरक्षर, बालक र प्रौढ, पुरुष र महिला, सहरीया र गाउँले, औपचारिक र अनौपचारिक आदि सन्दर्भका कारणहरूले पनि उत्पन्न भएका हुन्छन् । सामाजिक भाषाविज्ञानले भाषाका यिनै सामाजिक भेदहरूको पनि अध्ययन गर्दछ ।

सामाजिक संरचना अनुसार भाषामा देखिने भाषिक भेदलाई भाषाको सामाजिक भेद भनिन्छ । पारिवारिक रूपमा नेपालमा भारोपेली र भोट-बर्मेली परिवारका भाषिक वक्ताहरूको बाहुल्यता रहेको पाइन्छ । नेपाली भारोपेलीको खस प्राकृतबाट खस अपभ्रंश हुँदै विकसित भएको भाषा हो । अन्य भोट-बर्मेली परिवारका पनि बोडिक शाखाका हिमाली र बोडिस वर्गका भाषाहरू हुन् । नेवारी र खाम मगर हिमाली वर्गका भाषा हुन् भने शेर्पा, गुरुङ, थकाली, लेप्चा, छन्त्याल, तामाङ आदि बोडिस वर्गको पनि तिब्बतिक उपवर्गका भाषाहरू हुन् । यी बाहेक भारोपेली मूलका धेरै भाषाहरू तराई क्षेत्रमा बोलिन्छन् । यिनै चार मूल (भारोपेलीका दुई र भोट चिनियाका दुई गरी) का मातृभाषी वक्ताहरूको उच्चारणलाई आधार बनाई नेपाली भाषाका सामाजिक भेदहरूको निर्धारण गरिएको छ ।

नेपाली भाषाको विविध सामाजिक भेदको छुट्टाछुट्टै अध्ययन गर्न सम्भव नभएको हुनाले यहाँ हिमाल, पहाड र तराईमा बसोबास गर्ने सबैको जातीय प्रतिनिधित्व (इथनिक रिप्रिजेन्टेसन) हुने खस नेपाली, मगर नेपाली, तामाङ्ग नेपाली र मधेसी नेपाली गरी चारवटा सामाजिक भेदहरूको उदाहरण प्रस्तुत गरिएको छ:

अ. खस नेपाली भाषा

नेपालका क्षत्री-बाहुन, ठकुरी र तथाकथित दलित जाति तथा आफ्नो छुट्टै मातृभाषा हुनेहरूले नेपाली भाषालाई खस कुरा पनि भन्दछन् । यही खस कुरालाई सामाजिक आधारमा यहाँ खस नेपाली भाषाको नामकरण गरिएको छ । यो सामाजिक विशेषताहरूको सूक्ष्म अध्ययन गर्दा दलित र गैर दलित, सुगम क्षेत्रमा बस्ने र दुर्गम क्षेत्रमा बस्ने, साक्षर र निरक्षर, स्वदेशमा रोजगारी गर्ने र विदेशमा रोजगारी गर्ने, खानी, शिक्षण संस्था, व्यापार आदि समूहमा काम गर्ने र घरेलु काममा संलग्न व्यक्तिको भाषिक उच्चारणमा फरकपन पाइन्छ । नेपालमा बोलिने नेपाली भाषालाई जातीय वा सामाजिक आधारमा पहिचान गर्न

अप्यारो पनि छ । यहाँको सामाजिक बनोटलाई हेर्दा हरेक गाउँमा हरेक जातिका मानिसहरूको बसोबास पाइन्छ । हरेक जातिका आफ्नै जातीय पहिचान र विशिष्टताहरू पनि पाइन्छन् । तर यी जातीय पहिचानलाई शिक्षा र बसाइ-सराइले पूर्ण प्रभाव पारेको पाइन्छ ।

खस नेपाली भाषिक भेदमा जातीय र लिङ्गीय प्रभाव पाउन सकिन्छ । एउटै भाषा बोल्ने भएर पनि अधिकांश ब्राह्मण, क्षत्री र ठकुरीहरू शिक्षित तथा कुलीन संस्कारमा हुर्कने र अन्य दलित जातिहरू प्रायः निरक्षर भएका कारणले गर्दा उनीहरूको भाषिक प्रयोगमा पनि विभेद आएको पाइन्छ । पुरानो पुस्तामा भाषिक भेदहरू देखिए पनि अहिले शिक्षा र सहरीकरणका कारणले गर्दा यी भाषिक भेदहरू हराउँदै गएका छन् । बरु शिक्षा र सहरीकरणले गर्दा सम्पन्न वर्गमा 'आइस्यो, गइस्यो, भुजा, ज्युनार' आदि उच्च शैलीभेदको प्रयोग बढेर गएको पाइन्छ भने ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने निरक्षर परिवारमा 'गथ्या, द्याथ्या, भन्थ्या, जदो' आदि शब्दको प्रयोग अझै पाइन्छ । यी सबै खस नेपाली मातृभाषी वक्ताका सामाजिक भेद हुन् ।

आ. मगर नेपाली भाषा

नेपालको ठुलो भूभागमा छरिएर रहेको जाति मगर हो । २०५८ को जनगणना अनुसार कूल जनसंख्याको करिब आठ प्रतिशत वा सोह्र लाख मध्य आठ लाख वा चार प्रतिशतले मात्र मगर मातृभाषाको प्रयोग गर्दछन् । आफ्नो मातृभाषाको प्रभाव परेका मगरहरूले बोल्ने नेपाली भाषालाई मगर नेपाली भाषा भन्न सकिन्छ । मगरहरूले बोल्ने नेपाली भाषामा समापक क्रियाको 'उ' र 'छ' ध्वनि 'ड' र 'स' ध्वनिका रूपमा उच्चारण हुन्छ, जस्तै- आड्थे (आउँथे), देख्याड (देख्थे), आन्छ/आड्स (आउँछ), आड्स/आन्नस, (आउँदिनस), आड्थ्यौ/आन्थ्यो (आउनु हुन्थ्यो), आसु (आएको छु), भन्याथ्या/भन्याथ्याड (भनेका थिए)।

मगरहरूले बोल्ने नेपाली भाषामा प्रायः आदरार्थी, लिङ्ग भेद र वचनको प्रयोगमा भेद पाइँदैन । प्रायः मगर, तमाड समुदायका भाषिक वक्ताले ट वर्ग (ट ठ ड ढ) का वर्णहरूलाई त वर्ग (त थ द ध) मा र त वर्गका वर्णहरूलाई क्रमशः ट वर्गमा लगी उच्चारण गरेको पाइन्छ । उनीहरूले ट र त वर्गका वर्णहरूको व्यतिरेकी छुट्याउन सक्दैनन्, जस्तै- टपरी/तपारी, तपाइँ/टपाइ, टालो/तालो, टर्की/तर्की, दुनो/डुनो, टाकुरो/ताकुरो, ठाकुर/थाकुर, डम्फु/दम्फु, थकाली/ठकाली, धेरै/ढेरै । यिनीहरूले बोल्ने अज्ञात भूतकालिक क्रियामा लाग्ने 'एछ' प्रत्ययको उच्चारण 'इचे' प्रत्ययका रूपमा हुन्छ, जस्तै:- गइचे (गएछ/गइछे), पाइचे (पाएछ), रोइचे (रोएछ),

परिचे (पढेछ) । यिनै लिङ्ग, वचन, आदरार्थी र ध्वन्यात्मक विचलन नै यस क्षेत्रमा बोलिने मगर नेपाली भाषाका विशेषता हुन् ।

इ. तामाङ नेपाली भाषा

नेपालमा बोलिने शेर्पा, गुरुङ, थकाली, सेगे, छन्त्याल, तामाङ आदि बोडिस वर्गका भाषाहरू पनि तिब्बतिक उपवर्गका भाषाहरू हुन् । यी भाषाका वक्ताहरू विशेष गरी नेपालको हिमाली क्षेत्र र मध्य पहाडी जिल्लाहरूमा बसोबास गर्दछन् । यिनीहरू मध्ये पनि तामाङ, गुरुङ, थकाली र छन्त्याल तामाङ्गी वर्गको भाषा बोल्दछन् । यिनीहरूले बोल्ने नेपाली भाषाका उच्चारणगत विशेषताहरू मगरसँग पनि उत्तिकै मिल्दाजुल्दा छन् । तर पनि यिनीहरूले बोल्ने नेपाली भाषाको सामाजिक भेदमा केही विशेषताहरू पाइन्छन् ।

ई. मधेसी नेपाली

तराईका बीस जिल्लामा बसोबास गर्ने मैथिली, भोजपुरी, अवधी, थारू, बजिका, हिन्दी लगायतका आफ्नो मातृभाषा हुने नेपालीहरूले बोल्ने नेपाली भाषामा एक प्रकारको ध्वन्यात्मक प्रभाव पाइन्छ । त्यसैलाई मधेसी नेपाली वा तरायन नेपाली भन्न सकिन्छ । तराईमा २०५८ को जनगणना अनुसार नेपाली भाषा सात, मैथिली छ, भोजपुरी तीन, अवधी दुई, थारू एक र बजिका एक गरी बिस जिल्लामा यी भाषाहरू प्रथम स्थानमा बोलिन्छन् । यी सबै मातृभाषाको प्रभाव नेपालीमा पाइन्छ ।

यसरी नेपालका हरेक क्षेत्रमा हरेक समुदायका मानिसहरू छरिएर रहेका र आपसी सहिष्णुताले गर्दा एकातर्फ भाषिक रूप मिश्रण प्रक्रिया बढेर गएको पाइन्छ भने अर्कातर्फ शिक्षा, सञ्चार र कार्यालयीय भाषाको औपचारिक मान्यता स्तरीय नेपाली भाषाले मात्र पाएको हुनाले यी मातृभाषी वक्ताको प्रभाव नेपाली भाषामा पाइन्छ । आधुनिक शिक्षाको प्रभावले गर्दा साक्षर समुदायमा यी भाषिक उच्चारणगत शैलीभेदहरू हराउँदै गएको पाइन्छ भने निरक्षर भाषिक समुदायमा यी उच्चारणगत शैलीभेदमा अभै स्पष्ट विभेद पाइन्छ ।

भाषाको सामाजिक भेद पहिचानका आधारहरू

भाषाका सामाजिक भेदको पहिचान गर्ने विभिन्न आधारहरू हुन्छन् । ती मध्ये केही आधारहरू यस प्रकार छन्:

अ. जातीय आधारमा

हरेक समाजमा एउटै जातिका मानिसहरूको बसोबास हुँदैन । उनीहरूको जातीय संस्कार, धार्मिक आस्था र सामाजिक परिवेश अनुसार

भाषिक अभिव्यक्तिमा पनि फरकपन देखिएको हुन्छ । यही जातीय गुणले समाजमा भाषिक भेद उत्पन्न गराउन सघाएको हुन्छ । कतिपय समुदायमा जाति अनुसारको भाषा पनि हुन्छ । भाषा कै कारणले भाषिक वक्ताहरूमा हीनता बोध र अहम् मनोभावको विकास हुनसक्छ । भाषा प्रयोगको पृष्ठभूमिलाई आधार मानी कतिपय समुदायमा ठुलो जात, सानो जात तथा छुत र अछुतका उदाहरणहरू पनि पाइन्छन् । नेपालमा 'धन प्रसाद, धन बहादुर र धने' यी नाम शब्दले ती व्यक्तिको जात, पेशा र सामाजिक स्तरलाई छुट्याइ दिएको छ । धनप्रसाद पूज्य व्यक्ति हो, धनबहादुर सम्मानित र साहसी व्यक्ति हो भने धने असम्मानित निम्न वर्गको व्यक्ति हो भन्ने अर्थको अनुमान गर्नसकिन्छ ।

आ. शैक्षिक आधारमा

हरेक व्यक्तिको शैक्षिक स्तरले भाषिक प्रयोगमा प्रभाव पारेको हुन्छ । शिक्षित व्यक्तिले हरेक प्राविधिक शब्द र स्तरीय भाषिकालाई समय र सन्दर्भ अनुसार मिलाएर प्रयोग गरेको हुन्छ भने अशिक्षित व्यक्तिले भाषिक सन्दर्भलाई सही प्रयोग गर्न सक्दैन ।

इ. लिङ्गीय आधारमा

सामाजिक सन्दर्भमा हेर्ने हो भने भाषामा लिङ्गीय प्रभाव परेको हुन्छ । उच्चारण अवयवका आधारमा पनि पुरुष र स्त्रीको आवाजमा फरकपन पाइन्छ भने सामाजिक रूपमा पनि छोरी बढी बोल्नु हुँदैन, रुखो शब्द बोल्नु हुँदैन भन्ने चलन नेपाली समाजमा पाइन्छ । कतिपय समाजमा पुरुष र स्त्रीले बोल्ने भाषा नै फरक पनि हुन्छ ।

नेपाली भाषामा पनि सूक्ष्म लैङ्गिक भेद पाइन्छ । महिलाहरूले बोल्ने भाषिक अभिव्यक्तिको एक वचन प्रथम पुरुष 'पूर्ण र अज्ञात पक्ष' जस्तै, 'भनेकी छु/थिएँ, खाएकी छु, तपाईंकी,' आदि क्रियापदमा लैङ्गिक पहिचान पाइन्छ । सिद्धान्ततः पुरुषका तुलनामा महिलाहरूमा शब्द मिठासको अनुतान (काउलेपन), पुच्छ्रे प्रश्न, गफाडिपन (गोसिप-लेडन), भाव-भङ्गिमा (गेस्वर), कानेखुसी (हुइस्पर) आदि विशेषताहरू पाइन्छन् (वार्डहाउ, २०००: ३११-१५) ।

यी सबै विशेषताहरू यहाँ प्रमाणित गर्न नसकिए पनि पुरुष प्रधान समाज वा परिवारमा महिलाहरूले 'मैले भनेकी होइन त ?, म माइत जान्छु है त ?, म राम्री छु होइन ?, होइन र ?, हो र ?' आदि अनिश्चय बोधक प्रश्नार्थक वाक्यहरू र 'विचरा, छ्या, छि, ज्या, आच्ची, धत्तेरी, जैरे, टुरी' आदि विस्मय बोधक शब्दहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ । यिनै शैक्षिक, जातीय र लैङ्गिक पहिचान पनि खस नेपाली भाषिक भेदका विशेषताहरू हुन् ।

ई. वर्गीय आधारमा

समुदायका सबै मानिसले एउटै भाषा र भाषिक शैलीको प्रयोग गर्दैनन् । उच्च जाति र सम्पन्न वर्ग अथवा मालिक र नोकरले प्रयोग गर्ने भाषिक अभिव्यक्ति र शैलीमा फरक हुन्छ । नोकरले मालिकसँग उच्च आदरार्थीको प्रयोग गरेको हुन्छ भने मालिकले नोकरसँग निम्न शैली अभिव्यक्ति प्रयोग गरेको हुन्छ । नेपालमा सम्भ्रान्त थापा, राणा र शाहहरूले बोल्ने आइस्योस, गइस्योस जस्ता शैलीभेद, नेपाल र भारतका केही संभ्रान्त परिवारले बोल्ने अंग्रेजी यिनै वर्गीय सामाजिक भेदका नमुना हुन् ।

उ. भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा

हरेक समाजमा एकभाषी वा मातृभाषी, दोस्रो भाषी वा बहुभाषी र विदेशी भाषी वा सम्पर्क भाषी वक्ताहरू हुन्छन् । उनीहरूमा मातृभाषाको प्रभाव र भाषा प्रयोगको अभ्यासले भाषिक प्रयोगमा प्रभाव पारेको हुन्छ । यी कारणले पनि भाषाका सामाजिक भेदहरू देखिएका हुन्छन् ।

ऊ. स्थानका आधारमा

गाउँमा बसोबास गर्ने र सहरमा बसोबास गर्ने तथा सुगम स्थानमा बस्ने र दुर्गम स्थानमा बस्ने मानिसको भाषिक प्रयोग एउटै प्रकृतिको हुँदैन । नेपालको काठमाडौँ उपत्याका, तराई, पहाड र हिमालमा बस्ने मानिसहरूको नेपाली भाषा प्रयोग गर्ने शैली एउटै प्रकृतिको हुँदैन ।

ए. समयका आधारमा

समय परिवर्तनशील हुन्छ । समयको गतिसँगै भाषिक शैली र भाषाको शब्दभण्डारमा पनि परिवर्तन आइ रहेको हुन्छ । नेपाल कै सन्दर्भमा पनि २००७ सालपूर्वको नेपाली र २०४६ पछिको नेपाली भाषामा एउटै शब्दभण्डार र एउटै अभिव्यक्ति शैली नहुनसक्छ ।

ऐ. सन्दर्भका आधारमा

हरेक समुदायमा एउटै व्यक्तिले विभिन्न भूमिकाहरू निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । एउटै व्यक्तिको औपचारिक र अनौपचारिक सन्दर्भमा बोलिने अभिव्यक्तिमा फरक हुन्छ भने सामाजिक परिवेश अनुसार आफूभन्दा टुलो व्यक्ति, आफूभन्दा सानो व्यक्ति, गाउँले परिवेश, सहरिया परिवेश, एउटा व्यापारीसँग कुरा गर्दा, नोकरसँग कुरा गर्दा, बाबु आमा वा गुरुसँग कुरा गर्दा फरक-फरक भाषिक अभिव्यक्ति हुन्छ । एउटै खाद्य वस्तु पनि परिस्थिति र सन्दर्भ अनुसार 'भुजा, खाजा, प्रसाद, अर्नी, भात, पिण्ड, काट्टो' आदि नामले पुकारिन्छ । त्यसैगरी जल खानु र पानी खानुमा पनि सन्दर्भगत अर्थ फरक हुन्छ ।

यसरी हरेक समाजमा मालिक र नोकर, शिक्षित र अशिक्षित, पुरुष र महिला, एकभाषी वा मातृभाषी वक्ता र दोस्रो भाषी वा विभाषी वक्ता, बालक र वृद्ध, गाउँले र सहरिया आदि वक्ताहरूमा एउटै भाषिक अभिव्यक्ति हुँदैन। यिनै विविध सामाजिक सन्दर्भहरूले भाषाका सामाजिक भेदहरूको विकास गराएका हुन्छन्। तसर्थ भाषाका सामाजिक भेदहरूको अध्ययन यिनै वर्गीय, जातीय, लिङ्गीय, शैक्षिक, स्थानिक, कालिक, भाषिक पृष्ठभूमि र सन्दर्भपरक आधारमा गरिन्छ।

२.५ भाषाका अन्य भेदहरू

२.५.१ भाषाको कालिक भेद

भाषामा समयको अन्तरालले पनि भाषिक विविधता उत्पन्न गराउन सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ। यही समयको अन्तरालले उत्पन्न स्तरीय भाषिकाभन्दा फरक भाषिक रूपलाई ऐतिहासिक भाषिका अथवा भाषाको कालिक भेद भनिन्छ। एउटा पुस्ता र अर्को पुस्ताको भाषा प्रयोगमा जति फरक हुन्छ, त्यति नै प्राचीन नेपाली र आधुनिक नेपाली भाषामा भिन्नता पाइन्छ।

नेपालको प्राचीन राज्य-व्यवस्थामा जनताले सरकारलाई तिर्नु पर्ने कर- 'इजरा, बालाकुत, तामेतिलक, मौलातिरो, रैकर, बेथी, अस्मानी-कुर्मानी, गोलभारा, मुनालचरन, थाप्ले हुलाक' आदि बोधक शब्दहरू र 'कलिया, चोपदार, छापदार, बित्यारू, डिट्टा, विचारी, उमरा, कपर्दार' आदि कर्मचारीको दर्ज्यानी बोधक शब्दहरू वर्तमान राज्य-व्यवस्थामा फरक ढंगले प्रयोगमा आएको पाइन्छ। यो परिवर्तन पनि नेपाली भाषाकै कालिक भेद मान्नु पर्ने हुन्छ। अहिलेको समसामयिक नेपाली भाषामा धेरै नै परिवर्तन आइसकेको छ। तर पनि भाषा आफैमा कहिल्लै पूर्ण हुँदैन। अहिले पनि नेपाली भाषाको हिज्जे विवाद उस्तै छ। नेपाली भाषाको प्राचीन, माध्यमिक र आधुनिक भाषामा देखिने भेद नै भाषाको कालिक भेद हो। भाषामा निरन्तर परिवर्तन भइरहने हुनाले पनि समय आफैले भाषिक भेद उत्पन्न गर्दछ।

२.५.२ विषयगत भेद

कुनै सङ्कथन वा विषय शीर्षकका आधारमा देखिने भाषिक भेदलाई विषयगत भेद (Field-based Register) भनिन्छ। यसको विशेषता भनेकै एउटा विषय क्षेत्रको भाषा अर्को विषय क्षेत्रको भाषासँग मिल्दैन। यसमा विषय र क्षेत्र अनुरूपका शब्द, पदावली र वाक्यात्मक संरचनाको ढाँचा पाइन्छ।

विषयगत भेदमा विज्ञान, कानून, प्रशासन, शिक्षा, साहित्य, संचार, सूचना प्रविधि आदि क्षेत्रमा आधारित विषय, शैली र सन्दर्भ फरक हुन्छ । विषयको प्रकृति अनुरूपका विशेषताहरू यसमा पाइन्छन् ।

विज्ञानसँग सम्बन्धित भाषिक भेदमा भौतिक शास्त्र, रसायन शास्त्र, वनस्पति शास्त्र, इन्जिनियर, दूरसञ्चार आदि शब्दहरूको बाहुल्यता रहेको हुन्छ भने कानून तथा प्रशासनिक क्षेत्रको भाषामा तमसुक, मुद्दा, तारेख, फैसला, उपधारा, दफा, निलम्बन, तोक आदेश, टिप्पणी, स्वीकृति आदि शब्दको प्रयोग भएको पाइन्छ । परमात्मा, प्रभु, लीला, ईश्वर, भजन आदि धार्मिक विषयसँग सम्बन्धित भाषिक भेद मानिन्छ भने त्यसैगरी साहित्य, कृषि, वन, सूचना प्रविधि आदि विषयसँग सम्बन्धित भाषा छुट्टै प्रकृतिको हुन्छ ।

२.५.३ सम्बन्धगत वा प्रसङ्गगत भेद

एउटै व्यक्तिले एउटै विषय वस्तुलाई सन्दर्भ वा प्रसङ्गगत रूपमा भिन्न-भिन्न ढङ्गले व्यक्त गर्दछ भने त्यसलाई सम्बन्धगत भेद (Tenor-based Register) भनिन्छ । 'पानी र जल' एउटै वस्तु हो तर प्रयोगका सन्दर्भमा 'जल खानु' भन्नाले धार्मिक आस्था बोध हुन्छ भने 'पानी खानु' भन्नाले प्यास मेट्नु भन्ने अर्थ लाग्छ । एउटै व्यक्तिले समाजमा विभिन्न भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने हुन्छ । यही व्यक्तिको भूमिका अनुरूप पनि भाषिक भेद उत्पन्न भएको हुन्छ ।

प्रसङ्ग अनुसार वक्ता र श्रोताका परिस्थिति, कर्तव्य, भूमिका, दायित्व, पेशा-व्यवसाय, पद, तह, अधिकार आदि सन्दर्भले पनि भाषिक भेदलाई बढवा दिएको हुन्छ । हाम्रो समाजमा गुरु-चेला, पति-पत्नी, मालिक-नोकर, डक्टर-विरामी आदिका बिच जुन प्रकारको संवाद हुन्छ, त्यसमा स्पष्ट भाषिक भेद पाइन्छ । गुरु, पति, मालिक, डक्टरले अनादरको भाषिक भेद प्रयोग गरी रहेका हुन्छन् भने चेला, पत्नी, नोकर र विरामीले उनीहरूसँग उच्च आदरार्थीको प्रयोग गरेका हुन्छन् । यसैलाई सम्बन्धगत भाषिक भेद भनिन्छ ।

नेपालीमा नातागत सम्बन्ध, पेशागत सम्बन्ध र औपचारिकताले भाषिक भेद उत्पन्न गर्नमा सघाएको हुन्छ । 'सम्माननीय प्रधान मन्त्रीज्यू, माननीय सभासदज्यू, पत्रकारज्यू, प्राध्यापकज्यू, डक्टरसाप, मास्टरसाप, सिडियोसाप, हल्दारसाप, कृष्णजी, हिराजी, धनबहादुरजी,' आदि औपचारिकता र आदरार्थी अनुसार प्रयोग गरिने शब्दहरू हुन् । त्यसैगरी 'तुले, हर्के, धने, हिरे, कान्छी'

आदि अनौपचारिक र अनादरार्थी शब्दहरू हुन् । यो भेद वक्ता र स्रोताको भूमिकामा निर्भर रहन्छ ।

२.५.४ माध्यमगत भेद

भाषा बोलेर वा लेखेर अभिव्यक्त गरिन्छ । यसैलाई माध्यमगत भेद (Mode-based Register) भनिन्छ । भाषा कथ्य र लेख्य (मौखिक र लिखित) गरी दुई प्रकारको हुन्छ । कथ्य र लेख्य भाषाको स्वरूप एकै प्रकृतिको नहुन पनि सक्छ । कथ्य रूप भाषाको पहिलो र मौलिक हो भने लेख्य त्यसैको विकसित रूप हो । कथ्यका तुलनामा लेख्य भाषा कृत्रिम वा द्वितीयक रूप हो । भाषाको कथ्य रूप वक्ता र स्रोतसँग सम्बन्धित हुन्छ भने लेख्य रूप लेखक र पाठकमा सीमित हुन्छ । कथ्य भेदमा अपूर्ण र अव्याकरणिक वाक्यको प्रयोग हुन पनि सक्छ भने लेख्य भेदमा व्याकरण सम्म औपचारिक पूर्ण वाक्यको प्रयोग भएको हुन्छ ।

भाषाको कथ्य रूप अनौपचारिक, अमानक र सन्दर्भले बुझ्न सकिने प्रकृतिको हुन्छ भने लेख्य रूप औपचारिक, स्थिर र मानक हुन्छ । कथ्यमा वक्ता र स्रोताको प्रत्यक्ष सम्लग्नता रहने हुनाले अभाषिक हाउभाउको प्रदर्शन भएको हुन्छ भने लेख्यमा यस्तो हाउभाउ र संकेतको प्रयोग हुँदैन ।

लेख्यका तुलनामा कथ्य रूपको क्षेत्र व्यापक हुन्छ । रेडिया, टेलिभिजनका कार्यक्रम, छलफल, भाषण, वादविवाद, सम्वाद, परिसम्वाद जस्ता विशेष कार्यक्रम पनि कथ्य भाषामा नै सञ्चालित हुन्छन् । कतिपय सन्दर्भमा कथ्य भाषिक भेदमा चार्ट, आरेख, चित्र, तथ्याङ्क प्रस्तुत गर्न सकिदैन भने यो सुविधा लेख्य भाषामा हुन्छ । तसर्थ भाषाका यी कथ्य र लेख्य भेदमा भिन्नता हुँदाहुँदै पनि भाषामा यी दुबै रूपको आ-आफ्नै महत्त्व छ ।

२.५.६ प्रयोजनपरक भेद

कुनै पनि विषय वा शीर्षकको प्रकृतिले भाषाको प्रयोगमा भेद उत्पन्न गराएको हुन्छ । यही खास विषय क्षेत्र (फिल्ड) सँग सम्बन्धित भाषिक भेदलाई विषयगत वा प्रयोजनपरक भेद भनिन्छ (अधिकारी, २०५६: २२) । भाषाको प्रयोग क्षेत्र, माध्यम र प्रयोक्ताको विस्तार हुने क्रममा भाषिक भेदहरू पनि थपिदै जान्छन् । भाषाको प्रयोजनपरक भेदलाई प्रयोगपरक वा रजिस्टर पनि भनिन्छ । यसलाई प्रकार्यपरक भेद, प्रयुक्ति भेद र शैलीभेद भन्ने चलन पनि छ । जे भए पनि भाषाको प्रयोगका आधारमा देखिने भाषिक भिन्नता नै सम्बन्धित भाषाको प्रयोजनपरक भेद हो ।

भाषाको प्रयोजनपरक भेद, प्रयुक्ति भेद र समकालिक भेदलाई कतै एउटै अर्थमा र कतै फरक फरक अर्थमा अर्थ्याइएको पनि पाइन्छ । जेहोस् खास उद्देश्यका लागि निश्चित विषय र प्रसङ्गमा प्रयोग हुने भाषा विशेष नै भाषाको प्रयोजनपरक वा प्रयुक्ति भेद (रजिस्टर) हो । प्रयोजनपरक भेदहरू प्रायः शब्दभण्डार र व्याकरणको स्तरमा हुन्छन् । प्रयोजनपरक वा प्रयुक्ति भेदलाई पनि विषयगत (फिल्ड बेस), माध्यमगत (मोडबेस) र सम्बन्धगत (टेनोर बेस) गरी तीन उपभेदमा विभाजन गरिएको पनि पाइन्छ (यादव र रेग्मी, २०५८: २५)। वर्णनात्मक, विवरणात्मक, आख्यानात्मक, भावात्मक, निजात्मक, वस्तुपरक आदि शैलीभेदले पनि भाषिक भेद उत्पन्न गराउन सक्छ ।

२.६ राष्ट्रभाषा, स्थानीय भाषा र विदेशी भाषा

क. राष्ट्रभाषा

राष्ट्रभाषालाई सीमित र व्यापक दुबै अर्थमा प्रयोग गरेको पाइन्छ । राष्ट्रभाषालाई राष्ट्रियतासँग जोडेर हेर्ने गरेको पनि पाइन्छ । राष्ट्रप्रतिको आस्था वा राष्ट्रहितको भावनालाई राष्ट्रियता भनिन्छ । राष्ट्रियतामा देशको मौलिकता वा आफ्नोपन फल्लिएको हुन्छ । राष्ट्रियताको परिभाषा आफैमा बहुआयामिक हुन्छ । राष्ट्रियतामा भाषा, संस्कृति, धर्म, जातीय पहिचान, भूगोल, प्राकृतिक सम्पदा लगायत भावनात्मक र उपकरणात्मक सम्बन्ध जोडिएका वस्तुहरू समेत पर्दछन् । यी विविध वस्तुले राष्ट्रियताको आंशिक फल्को दिए पनि राष्ट्रियताको संवर्द्धनमा भने राष्ट्रभाषाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ ।

राष्ट्रियताको संवर्द्धनमा राष्ट्रभाषाको महत्वपूर्ण भूमिका हुँदाहुँदै पनि राष्ट्रभाषाको चयन र राष्ट्रभाषाप्रतिको भावनात्मक सम्बन्ध सबै देश वा स्थानमा एकै प्रकृतिको हुँदैन । यद्यपि राष्ट्रभाषाले बहुभाषिक समुदायमा एकताको सूत्रलाई कायम राख्न सक्नु पर्दछ र सम्प्रेषणको साझा माध्यम बन्न सक्नु पर्दछ । राष्ट्रभाषाले बहुसंख्यक वक्ताको भावनालाई सम्प्रेषण गर्न सकेमा र राष्ट्रभाषाप्रतिको बफादारी कायमै रहेमा राष्ट्रियताको संवर्द्धनमा कुनै कमी हुँदैन ।

हरेक मुलुकमा राष्ट्रभाषाको नीति एकै प्रकृतिको पाइँदैन । कतै एउटा राष्ट्रमा एउटा मात्र राष्ट्रभाषा, कतै एकभन्दा धेरै भाषालाई राष्ट्रभाषा त, कतै राज्यभित्र बोलिने सबै भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिइएको हुन्छ । त्यसैगरी कुनै मुलुकमा स्वदेशी भाषालाई मात्र राष्ट्रभाषाको मान्यता त, कतै विदेशी भाषालाई समेत राष्ट्रभाषाको मान्यता दिइएको पनि पाइन्छ । राष्ट्रभाषा निर्धारण गर्ने विविध आधारहरू हुँदाहुँदै पनि कोवारुवियस (१९८३) ले कुनै पनि मुलुकको भाषा सम्बन्धी

समस्याको समाधान गर्न **समीकरण, स्वदेशीकरण, अन्तराष्ट्रियकरण** र **बहुलवाद** सम्बन्धी प्रवृत्तिलाई अंगाल्न सकिने कुरा बताएका छन् (अधिकारी, २०५६: ७२) ।

समीकरणको भाषानीति अनुसार राष्ट्रको कुनै एक प्रभावाशाली भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिई उक्त भाषा सिक्न सबैलाई अनिवार्यता हुन्छ । अमेरिका, फ्रान्स, जापान, कोरिया, नेपाल (पुरानो संविधानमा) लगायतका मुलुकमा एउटा भाषालाई मात्र राष्ट्रभाषाको मान्यता रहेको पाइन्छ । यो नीति अनुसार कुनै उपनिवेश भएको मुलुकमा समेत औपनिवेशिक देशको भाषालाई अनिवार्य गराइएको पनि पाइन्छ ।

स्वदेशीकरणको भाषानीति अनुसार राष्ट्रियताको भावनाले बढी ओतप्रोत भएको अवस्थामा सबैभन्दा पहिले भाषालाई **स्वदेशीकरण** गरिन्छ । विशेष गरी उपनिवेशबाट मुक्त भएपछि देशमा प्रचलित भाषाहरू मध्ये कुनै एक प्रभावशाली भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएर भाषाको स्वदेशीकरण नीति अवलम्बन गरिएका उदाहरण पनि पाइन्छन् । स्वदेशीकरणको भावनाले गर्दा इन्डोनेसिया (बहासा), नाइजेरिया (हौसा), फिलिपिन्स (तगालग), मलेसिया (मलय), भारत (हिन्दी) आदि मुलुकमा भाषाको स्वदेशीकरण गरेको उदाहरण पाइन्छन् (अधिकारी, २०५६: ७२) ।

अन्तराष्ट्रियकरणको भाषानीति अनुसार राष्ट्रबाहिरको भाषालाई पनि कतिपय सन्दर्भमा राष्ट्रभाषाको मान्यता दिनुपर्ने अवस्था आउने गर्दछ । विशेष गरी आफ्नो भाषाको मानकीकरण भइ नसकेको अवस्था र स्वदेशमा बहुभाषिक अवस्थाले गर्दा एउटा भाषालाई मात्र राष्ट्रभाषाका रूपमा स्वीकार गर्न नसकिने अवस्थामा भाषाको **अन्तराष्ट्रियकरणको** आवश्यकता परेको हुन्छ । त्यसैगरी कतिपय उपनिवेशबाट मुक्त भएका र देशभित्र जातीय र भाषिक विभेद भएका मुलुकहरूले अन्तराष्ट्रिय भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएका उदाहरण पनि पाइन्छन् । विश्वका कतिपय मुलुकमा अहिले पनि अंग्रेजी भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएको पाइन्छ ।

बहुलवादको भाषानीति अनुसार राष्ट्रमा एकभन्दा बढी भाषा भएका र सबै भाषाको भूमिका उत्तिकै महत्वपूर्ण भएमा भाषिक **बहुलवाद**लाई अंगाल्नु पर्ने हुन्छ । कतिपय बहुभाषिक मुलुकमा भाषिक बहुलवादलाई प्रोत्साहित गरिएको पाइन्छ । यस्ता भाषिक बहुलवादलाई अवलम्बन गर्ने मुलुकहरूमा स्विट्जर्लेन्ड (जर्मन, फ्रेन्च, इटाली, रोमान्स), सिंगापुर (अंग्रेजी, मलय, चिनिया, तमिल), बेल्जियम (फ्रेन्च, फ्लेमिस), क्यानडा (अंग्रेजी, फ्रेन्च),

भारत (हिन्दी, अंग्रेजी), नेपाल (नेपालमा बोलिने सबै भाषा) आदि मुलुकहरू पर्दछन् (अधिकारी, २०५६: ७२), यी मुलुकहरूमा विदेशी भाषा र बहुभाषालाई सहजै स्वीकारेका हुन्छन् । नेपालमा पनि २०४७ पूर्वको संविधानमा एउटा भाषालाई मात्र राष्ट्रभाषाको मान्यता थियो भने २०६३ को अन्तरिम संविधानले बहुभाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता प्रदान गरेको छ । व्यवहारमा भने नेपाली भाषाले नै राष्ट्रभाषाका रूपमा कार्यसम्पादन गरिरहेको छ ।

कुनै पनि देशको सरकारले सरकारी कामकाज सम्पन्न गर्नका लागि कुनै भाषालाई माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्ने मान्यता दिएको हुन्छ । यही राज्य वा सरकारले संवैधानिक मान्यता प्रदान गरेको कुनै पनि भाषालाई राष्ट्रभाषा (National Language) भनिन्छ । राष्ट्र र राष्ट्रिय भाषालाई कतै एउटै अर्थमा अर्थ्याएको पाइन्छ भने कतै राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषालाई फरकफरक अर्थमा परिभाषित गरेको पनि पाइन्छ । भाषाले राष्ट्र वा राष्ट्रिय भाषाको मान्यता पाउनका लागि बहुसंख्यक वक्ताको मातृभाषा हुनुका साथै राष्ट्रिय भावना र एकताको सूत्राधार पनि हुनुपर्दछ ।

'नेपालको संविधान २०१९' धारा ४ (१) को 'नेपालको राष्ट्रभाषा देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा हो' भन्ने भनाइ तथा 'नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७' धारा ६ (१) को 'देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो' र धारा (६) २ को 'नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन्' भन्ने भनाइ अनुसार मुलुकको समग्र प्रतिनिधित्व गर्नसक्ने क्षमता भएको भाषालाई राष्ट्रभाषा र राष्ट्रप्रतिको आस्था वा राष्ट्रहितको भावना भएको भाषालाई राष्ट्रिय भाषा भन्ने अर्थमा बुझ्न सकिन्छ ।

कानुनी अर्थ राज्यको सरकारी कामकाजको भाषालाई राष्ट्रभाषा र राज्यभित्रका अन्य जाति जनजातिका मातृभाषालाई राष्ट्रिय भाषा भन्ने बुझ्नु पर्दछ । राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाको सम्बन्धमा एउटै बुझाइ र धारणा भने कतै पनि पाइदैन । नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ धारा (५) १ को 'नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन्' भन्ने भनाइले राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषाका सम्बन्धमा भेद गरेको पाइदैन । तसर्थ राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषा समय र स्थान अनुसार कतै फरक र कतै पर्यायवाची शब्द हुन् ।

यसरी राष्ट्रियताको संवर्द्धनमा कुनै पनि देशले विभिन्न भाषानीति अवलम्बन गरेर राष्ट्रभाषाको विकास गरेको पाइन्छ । राष्ट्रभाषाले नै राष्ट्रियताको भावना जातृत गराउनुका साथै राष्ट्रको समृद्धि र पहिचान दिन पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । तर कतै राष्ट्रभाषाका कारणले राष्ट्र विखण्डन, जातीय विद्वयस उत्पन्न, अल्पसंख्यक र जनजातिका भाषा-संस्कृतिको लोप आदि समस्या उत्पन्न भएका उदाहरणहरू पनि पाइन्छन् ।

यिनै विविध समस्याहरूबाट मुक्त रहेर सबै नागरिकको साभ्ना समभदारी विकास गर्न, राष्ट्रको राजनीतिक तथा सामाजिक एकतालाई कायम राख्न एवम् सबै नागरिकको सुविधा र अवसरको प्रत्यभूति दिन राष्ट्रभाषाको आवश्यकता हुन्छ ।

ख. स्थानीय भाषा

भाषाको क्षेत्रीय वा भौगोलिक भेदलाई स्थानीय भाषा भनिन्छ । सीमित अर्थमा सीमित क्षेत्र वा भूगोलमा सीमित वक्ताले बोल्ने भाषालाई स्थानीय भाषा भनिन्छ । तर व्यापक अर्थमा भन्दा सीमित क्षेत्रमा सीमित व्यक्तितले बोल्ने भए पनि मौलिक विशेषता भएको भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिइएको हुन्छ ।

नेपालको २०४७ पूर्वको संविधानले स्थानीय भाषालाई त्यति महत्त्व नदिए पनि त्यसपछिका सबै संविधानले स्थानीय भाषालाई मान्नेता दिएका छन् । सबै स्थानीय भाषाले राष्ट्र भाषाको मान्नेता नपाउन पनि सक्छन् । स्थानीय भाषामा पिलि, वर्णमाला, व्याकरण, साहित्य, शब्दकोश आदिको व्यवस्था हुँदैन । सामाजिक प्रतिष्ठा पनि नहुनसक्छ । स्थानीय भाषाका वक्ताहरूको सामाजिक र आर्थिक अवस्थाले पनि प्रभाव पारेको हुन्छ । तर त्यही स्थानीय भाषाले राष्ट्रभाषाका मूल वक्ताको संस्कार, संस्कृति, रीतिरिवाज, लोकसाहित्य, लोककला आदिको संरक्षण र संवर्द्धनमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । स्थानीय भाषामा वक्ताको आर्थिक अवस्था, शिक्षा र आधुनिक प्रविधिको उपयोगमा कमी पनि हुनसक्छ । स्थानीय भाषिक समुदायमा निम्न वर्गका निराक्षर वक्ताको बाहुल्यता रहन्छ ।

स्थानीय भाषा स्थानीय स्तरमा मात्र प्रयोग हुने हुनाले संरक्षण र संवर्द्धनमा नेपालको संविधान २०४७ र २०७२ ले समेत महत्त्व र सम्मान दिएको पाइन्छ । मातृभाषी वक्ताको सचेतताका नहुँदा स्थानीय भाषा लोपोन्मुख हुन पनि सक्छन् भने सचेतनाका कारण विकसित भई राष्ट्रभाषाको मान्यता पाउँछ ।

ग. विदेशी भाषा

विदेशी वा अर्को देशमा राष्ट्र वा राष्ट्रियभाषाको मान्यता पाइसकेको भाषालाई स्वदेशमा विदेशी भाषा भनिन्छ । स्वदेशमा मातृभाषाका रूपमा नबोलिने भाषालाई पनि विदेशी भाषा भनिन्छ । विदेशी भाषालाई स्वदेशमा राष्ट्रभाषा, सम्पर्कभाषा, शिक्षाको माध्ययम भाषा आदिका रूपमा उपयोग गरेका उदाहरणहरू पनि पाइन्छन् । स्वदेशमा बहुभाषी वक्ताबीचको भगडा, साम्प्रदायिक दंगा, राज्य एकीकरण र मातृभाषाको स्तरीकरण नभएको अवस्थामा विदेशी भाषालाई राष्ट्रभाषाका स्वीकार वा अंगिकार गरेको अवस्था पनि पाइन्छ ।

कुनै पनि राष्ट्रले विदेशी भाषालाई वैचारिक, धार्मिक र सांस्कृतिक आदान प्रदान, व्यापार व्यवसायमा वृद्धि, बौद्धिक क्षमताको विकास आदि कारणले पनि विदेशी भाषालाई मान्यता दिएको हुन्छ । विदेशी भाषाको प्रयोगले सामाजिक समायोजन, दौत्य सम्बन्ध कायम, विश्वबन्धुत्वको भावनामा विकास, कुटनीतिक सम्बन्ध कायम, पाठ्यसामग्रीको अभाव पूर्ति, अनुसन्धान, व्यतिरेकी अध्ययन, दुई भाषाबीचको तुलनात्मक अध्ययन आदि कारणले पनि विदेशी भाषालाई अवलम्बन गरिएको हुन्छ ।

२.७ द्विभाषिकता र बहुभाषिकता तथा यसको प्रकृति र प्रकार

सैद्धान्तिक रूपमा एक भाषी, दुई भाषी, द्विभाषी र बहुभाषी वक्तामा धेरै भिन्नता छ । तर व्यावहारिक रूपमा एकभन्दा बढी भाषा प्रयोगकर्तालाई कतै बहुभाषी र कतै द्विभाषी भन्ने चलन पनि छ । यहाँ द्विभाषिकता र बहुभाषिकता र यसको प्रकारको छुट्टाछुट्टै अध्ययन गरिएको छ ।

२.७.१ द्विभाषिकता र यसका प्रकार

सामान्य अर्थमा जुन व्यक्तिले दुई भाषामा सम्प्रेषण गर्नसक्छ, त्यसलाई द्विभाषिक वक्ता भनिन्छ । द्विभाषिक वक्ताले पहिले मातृभाषा सिकेपछि दोस्रो भाषाको प्रयोग गर्न थाल्छ तर उसलाई दोस्रो भाषाको प्रयोगले पहिलो भाषालाई कुनै असर पार्दैन । सैद्धान्तिक रूपमा एक भाषी, दुई भाषी, द्विभाषी र बहुभाषी वक्तामा धेरै भिन्नता हुन्छ । एउटा मात्र भाषा बोल्ने एक भाषी (मनोलिङ्ग्वेल) वक्ता हो भने दुईवटा भाषा मात्र जानेको छ र त्यसमा पनि कुन पहिलो र कुन दोस्रो भाषा हो भन्ने छुट्ट्याउन नसक्ने वक्ता दुई भाषी (एम्बिलिङ्ग्वेल) वक्ता हो ।

पहिलो भाषाको सहयोगबाट दोस्रो भाषा सिकेको छ र दोस्रो भाषा निश्चित प्रयोजनका लागि मात्र प्रयोग गर्दछ भने त्यो वक्ता द्विभाषी (बाइलिङ्ग्वेल) हुन्छ । दुईभन्दा बढी भाषा आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्दछ भने त्यो वक्ता बहुभाषी (मल्टिलिङ्ग्वेल) हुन्छ । बहुभाषी समाजमा द्विभाषी वक्ताको खोजी गर्नसकिन्छ भने द्विभाषी वक्ता मध्यबाटै दुई भाषी/द्वैभाषी (एम्बिलिङ्ग्वेल) वक्ताको खोजी गर्नसकिन्छ । दुई भाषी वक्ताले दुबै भाषालाई मातृभाषाका रूपमा एकैसाथ ग्रहण गरेको हुन्छ । व्यावहारिक रूपमा यस्तो दुई भाषी वक्ता पाउन भने ज्यादै दुर्लभ हुन्छ ।

समुदायमा बसोबास गर्ने हरेक मानिसको आ-आफ्नो भाषा हुन्छ । एक भाषिक समुदायको प्रभाव अर्कामा पर्नुलाई भाषा सम्पर्कको अवस्था भनिन्छ । उनीहरूको आपसी सम्प्रेषणका क्रममा द्विभाषिकताको विकास हुन्छ । द्विभाषिकताको निर्धारण भाषा सम्पर्कले गर्दछ । कुनै जातीय वक्ताले पूर्ण वा अपूर्ण रूपमा दोस्रो भाषा प्रयोग गर्दछ भने त्यसलाई द्विभाषिकता (Bilingualism) का रूपमा चिनिन्छ (हालिडे, १९६८: १४१) । द्विभाषिकतामा पहिलो र दोस्रो दुबै भाषाको समान अस्तित्व रहँदैन किनभने दुईमध्ये कुनै एक भाषाले अर्को भाषामा

पूर्वप्रभुत्व जमाइ सकेको हुन्छ । पहिलो भाषा प्रभावशाली भएमा दोस्रो भाषा निश्चित अवधिपछि वा दोस्रो पुस्तामा लोप हुनसक्छ भने दोस्रो भाषा प्रभावशाली भएमा पहिलो भाषाको मृत्यु वा भाषान्तरण हुने सम्भावना रहन्छ ।

द्विभाषिकतामा पहिलो भाषा सरह दोस्रोको पनि पारस्परिक समान तह हुन्छ भन्ने कुरामा आशा गरिन्छ तर विश्वास भने हुँदैन (लिवर्सन, १९७२: २३१) । यसमा दुबै भाषाको समान अस्तित्व रहन्छ नै भन्न पनि सकिँदैन । यदि पहिलो भाषा र दोस्रो भाषा समान रूपमा प्रयोग गर्नसकिन्छ र वक्तालाई पहिलो र दोस्रो छुट्याउन कठिन हुन्छ भने त्यसलाई 'द्वैभाषिकता' (Ambilingualism) भनिन्छ । तर यस्तो द्वैभाषिक (दुई भाषिक) अवस्था व्यवहारमा पाउन दुर्लभ हुन्छ (हालिडे, १९६८: १४१) ।

व्यवहारमा पाइने द्विभाषिकतामा दुई मध्ये कुनै एक भाषाले अर्को भाषालाई प्रभाव पारी रहेको हुन्छ । परिणाम त कुनै एक भाषा लोप वा भाषान्तरण हुन पुग्छ । दोस्रो भाषाको प्रभावमा विशेष गरी अल्पसङ्ख्यक र अविकसित भाषिक समुदाय परेको हुन्छ ।

व्यक्ति समुदायमा रहँदा बस्दा विभिन्न कारणले गर्दा उसलाई द्विभाषिक बन्नुपर्ने सन्दर्भहरू आउँछन् । यस सन्दर्भमा घर परिवारमा बोलिने भाषा र छरछिमेकीमा बोलिने भाषा फरक हुन गएमा त्यहाँ स्वतः द्विभाषिक अवस्थाको सिर्जना हुन्छ । कतै समुदायको भाषा र देशको राष्ट्रभाषा फरक-फरक हुनाले पनि द्विभाषिक अवस्थाको सिर्जना हुन्छ । द्विभाषिकताका स्वरूप र कारणहरू एउटै नहुनसक्छन् ।

कुनै व्यक्ति वा समुदायको द्विभाषिक अवस्था सदैव स्थिर रहँदैन किनभने मातृभाषी वक्ताको आफ्नो भाषाप्रतिको भाषिक इमानदारी कायमै रहेको सन्दर्भमा दोस्रो भाषा दोस्रो पुस्तामा लोप भएर जान सक्छ भने मातृभाषाप्रतिको इमानदारी उनीहरूमा नरहेको अवस्थामा मातृभाषा लोप वा भाषान्तरण हुनसक्छ । मातृभाषाप्रतिको इमानदारी र राष्ट्र वा सम्पर्क भाषाप्रतिको बाध्यात्मक आवश्यकताले गर्दा दुबै भाषा स्थिर रहने सम्भावना पनि हुन्छ ।

प्रायः मातृभाषाहरू बसाइँ-सराइ, सहरीकरण, अन्तर्भाषिक समुदायको बस्ती, विभाषिक विवाह, व्यापारिक सम्पर्क, वैदेशिक रोजगार, आधुनिक प्रविधिको विकास आदि कारणले एकातर्फ मातृभाषाको लोप वा भाषान्तरण र अर्कातर्फ प्रभावशाली भाषाको संभ्रुत्व बढ्दै गएको पाइन्छ । द्विभाषिकताका प्रमुख कारणहरूमा यिनै राजनीति, धर्म, संस्कृति, शिक्षाको माध्यम, सहरीकरण र प्रभावशाली भाषाप्रतिको आकर्षणलाई लिन सकिन्छ ।

द्विभाषिकताका प्रकार

द्विभाषिकताका प्रकार सहज रूपमा छुट्याउन सकिँदैन । विभिन्न विद्वान्हरूको भनाइमा एकरूपता पाइँदैन । मरिया रोजरिया (Maria Rosaria, 1990) ले इटालीमा इटाली र अङ्ग्रेजी भाषाका द्विभाषी विद्यार्थीमा गरेको अनुसन्धान

अनुसार निम्न तीन प्रकृतिका द्विभाषिकता भेटिएका छन् । उनका अनुसार द्विभाषिकता निम्न तीन प्रकारका हुन्छन्-

क. यौगिक (Compound): यदि कुनै भाषिक वक्ताले एउटै वातावरणमा कुनै दुईवटा भाषा एकै साथ आर्जन गर्दछ र दुबै भाषा सहज रूपमा व्यक्त गर्न पनि सक्दछ भने त्यो भाषिक आर्जनलाई यौगिक द्विभाषिकता भनिन्छ । यस्तो द्विभाषिकतामा बाबु र आमाको फरक फरक भाषा भएको अवस्थामा बच्चाले बाबु र आमा दुबैको भाषा एकैसाथ आर्जन गरेको खण्डमा यो अवस्थामा सिर्जना हुन्छ । लेखकको अनुसन्धानमा यो प्रकृतिको द्विभाषिकतामा अङ्ग्रेजी र इटालियन दुबै भाषा बोल्ने बाबु र अङ्ग्रेजी मात्र बोल्ने आमाका दुई वर्षका दुई बच्चाहरूमा यो विशेषता पाइयो ।

ख. संयोजित (Coordinate): यदि दुई भाषा फरक फरक सन्दर्भ (जस्तै विद्यालय र घर) मा आर्जन गरिन्छ र छुट्टाछुट्टै सन्दर्भमा प्रयोग गरिन्छ भने त्यो संयोजित द्विभाषिकता हुन्छ । यो प्रायः घरमा सिकेको मातृभाषा र विद्यालयमा सिकेको दोस्रो भाषा फरक भएमा यो अवस्था सिर्जना हुन्छ । यसको उदाहरण पनि बाबु आमा दुबै इटालियन तर घरमा पनि स्कुलकै अङ्ग्रेजी भाषाको बातावरण पाएका पाँच र नौ वर्षका दुई दिदी बहिनीमा यो प्रकृतिको द्विभाषिकता पाइयो ।

ग. सह-संयोजित (Sub-coordinate): त्यसैगरी आर्जित दुई भाषा मध्ये एउटाले अर्कोलाई अधिनस्थ वा अधिनमा राखेको सन्दर्भलाई सह-संयोजित द्विभाषिकता भनिन्छ । यसमा पनि कुनै मातृभाषी अभिभावकले यदि आफ्ना बालबालिकालाई घरमा पनि विद्यालयमा पनि दोस्रो भाषा सिकाउने प्रयास गरी रहेको हुन्छ र सिकारूको दोस्रो भाषाप्रतिको आकर्षण पनि तीव्र हुन्छ तर मातृभाषाको प्रभाव पनि यथावत रही रहेको हुन्छ भने यो अवस्था सिर्जना हुन्छ ।

द्विभाषिकताको अवस्था कतै पनि एकै प्रकृतिको हुँदैन । यो प्रकृतिको द्विभाषिकतामा पनि इटालियन दुई युवक जो घर र विद्यालयमा अङ्ग्रेजी भाषामा नै विशेष ध्यान दिन्छन् । उनीहरूमा यो प्रकृतिको द्विभाषिकता पाइयो । नेपालमा पनि जनजाति र नेपाली भाषा तथा नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषा बिचको द्विभाषिकतामा यिनै तीन प्रकारका द्विभाषिकता पाइन सक्छन् । हेमाङ्गराज अधिकारीले १० प्रकारका द्विभाषिकताको चर्चा गरेका छन् २०५६: ३३), ती हुन्:

१. **प्रारम्भिक द्विभाषिकता:** सिकारूले मातृभाषा राम्रोसँग जानेको र दोस्रो भाषा आंशिक रूपमा भर्खर सिकिरहेको हुन्छ । बुझ्न मात्र सक्छ तर बोल्न सक्दैन ।
२. **सापेक्ष द्विभाषिकता:** दुबै भाषाको ज्ञान समान स्तरमा नभए पनि दुबै भाषामा काम चलाउन सक्ने क्षमताको विकास भएको हुन्छ ।

३. **निरपेक्ष द्विभाषिकता:** दुबै भाषाको क्षमता समतुल्य वा समान स्तरको हुन्छ, जसले गर्दा वक्तालाई पहिलो भाषा र दोस्रो भाषामा विभेद हुँदैन । दुबै भाषा समान स्तरमा प्रयोग गर्नसक्ने स्थिति रहेको अवस्था ।
४. **संयुक्त द्विभाषिकता:** अभिव्यक्ति भिन्नभिन्नै भए पनि धारणाको स्तर एउटै भएको अवस्थामा संयुक्त द्विभाषिकता हुन्छ । दुई भाषाका कोडहरू मिसिएर एकै साथ प्रस्तुत भएका हुन्छन् । दुबै भाषाका समान किसिमका अर्थगत प्रयोग भएका हुन्छन् ।
५. **अन्तरजातीय द्विभाषिकता:** एउटै देश वा समुदायमा बसोबास गर्ने दुई थरी मातृभाषी वक्तामा एउटाको प्रभाव अर्कोमा परेको हुन्छ ।
६. **बहिर्जातीय द्विभाषिकता:** फरकफरक वातावरणमा प्रयोग हुने भाषाहरूको सिकाइबाट प्राप्त हुने द्विभाषिकता बहिर्जातीय हुन्छ । नेपालमा मैथिली, भोजपुरी र अवधी भाषी वक्ताले नेपाली भाषा सिक्नु बहिर्जातीय द्विभाषिकता हो ।
७. **स्थिर र अस्थिर द्विभाषिकता:** कुनै भाषिक वक्ताले सिकेको भाषा मातृभाषासरह आजीवन प्रयोग गर्नु स्थिर द्विभाषिकता हो भने दोस्रो भाषा सिकिसकेपछि केही समयपछि हराएर जानु वा निश्चित उद्देश्य प्राप्त भए पनि स्वतः हराएर जानु अस्थिर द्विभाषिकता हो ।
८. **वैयक्तिक र सामाजिक द्विभाषिकता:** व्यक्तिगत आवश्यकता परिपूर्ति गर्न आजित भाषा वैयक्तिक हो भने समाजको आवश्यकताले सबै समाजले दोस्रो भाषा सिक्नु सामाजिक द्विभाषिकता हो ।
९. **प्रवर्धनात्मक द्विभाषिकता:** पछि सिकिएको दोस्रो भाषाले व्यक्तिको वैयक्तिक क्षमता र मातृभाषाको विकासमा समेत सहयोग गर्दछ भने प्रवर्धनात्मक द्विभाषिकता हुन्छ ।
१०. **अवनत द्विभाषिकता:** लक्ष्य भाषा वा दोस्रो भाषा सिकाइका कारणले मातृभाषा कमजोर हुनु अथवा एउटा भाषा सिकाइका कारणले अर्कोलाई प्रभाव पर्दछ भने अवनत द्विभाषिकता हुन्छ ।

यसरी द्विभाषिकताको प्रकार समाज सापेक्षतामा निर्भर हुन्छ । बहुभाषी समुदायमा प्रायः समाज नै द्विभाषिक हुनसक्छ भने अन्य परिथतिमा व्यक्ति द्विभाषिक हुन्छ ।

२.७.२ बहुभाषिकता र यसका प्रकार

सामान्य अर्थमा कुनै व्यक्तिले समुदायमा दुईवटा मात्र भाषाको प्रयोग नगरी दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्नसक्छ । यही दुईभन्दा बढी भाषाको प्रयोग गर्ने अवस्थालाई बहुभाषिकता भनिन्छ । द्विभाषिकता र बहुभाषिकतामा शाब्दिक रूपमा सामान्य भिन्नता भए पनि व्यवहारमा एउटै अर्थमा प्रयोग भएको पनि पाइन्छ । विलियम एफ. म्याकी (१९६८: ५५४) ले द्विभाषिकतामा 'व्यक्तिद्वारा दुई वा दुईभन्दा बढी भाषाहरू प्रयोग गरिन्छ, यसमा भ्रम पर्न नहुने' भन्दै 'एउटै व्यक्तिद्वारा दुई वा

सोभन्दा बढी भाषाहरू वैकल्पिक रूपमा प्रयोग हुन्छ भने द्विभाषिकता हो' भनेका छन् । इन्साइक्लोपिडिया ब्रिटानिका (१९५९) ले पनि 'द्विभाषिकतामा दुईवटा मात्र भाषा नभई दुईभन्दा बढी भाषालाई समेट्न सकिने कुरा बताएको छ (स्याकी, १९६८: ५५५) । यसर्थ द्विभाषिकता र बहुभाषिकतालाई एउटै अर्थमा प्रयोग गरिएको पनि पाइन्छ ।

बालकले पहिलो भाषा आमा बाबु, घर परिवार र छरछिमेकबाट सिकेको हुन्छ । त्यसैलाई मातृभाषा वा पहिलो भाषा भनिन्छ । मातृभाषाको अर्थ आमाले प्रयोग गरेको भाषा वा पैतृक सम्पत्ति भन्ने नभई बालकले पहिलो पटक सिकेको भाषा भन्ने हुन्छ । मातृभाषासँगै वा त्यसपछि सिकेका भाषाहरू दोस्रो वा बहुभाषा हुन् । पहिलो भाषा स्वतन्त्र, अनियन्त्रित र स्वाभाविक वातावरणमा सिकिन्छ भने दोस्रो भाषाको सिकाइमा नियमित, नियन्त्रित र कृत्रिम वातावरणको समेत आवश्यकता पर्न सक्छ । दोस्रो भाषा सिकाइमा उक्त भाषा छिमेकी समुदायको र समपारिवारिक भएमा जति सहज हुन्छ, विदेशी र विषम पारिवारिक भाषा भएमा त्यो सहज हुँदैन । दोस्रो वा बहुभाषा सिकाइमा पहिलो भाषाले सहयोग पुऱ्याउन वा नपुऱ्याउन पनि सक्छ ।

इन्कार्टा विश्वकोश (१९९९) ले पनि दुई भाषाको सहज र प्राकृत बोलाइ योग्यतालाई द्विभाषिकता मानेको छ । यसै गरी द्विभाषिकतालाई ब्लुमफिल्ड (१९३३) ले 'राष्ट्र वा जातिद्वारा दुई भाषाको नियन्त्रण र हउजेन (१९५३) ले अन्य भाषामा अर्थपूर्ण उच्चारण भनेका छन् (स्याकी, १९६८: ५५५) । तसर्थ यही दोस्रो वा बहुभाषिक ज्ञान व्यक्ति, समुदाय वा समाजमा भयो भने त्यसैलाई द्विभाषिकता वा बहुभाषिकता भनिन्छ । कुनै परिवारमा पति पत्नीको भाषा एउटै नहुन सक्छ र उनीहरूका सन्तानहरू छिमेकी भाषा प्रयोग गर्न थाले भने त्यस परिवारमा बहुभाषिक अवस्थाको सिर्जना हुन्छ ।

विश्वमा स्विजरल्यान्ड, क्यानाडा, हाइटी, बेल्जियम, बेलायत, भारत, नेपाल, पाकिस्तान आदि देशहरू बहुभाषिक राष्ट्र मानिन्छन् । नेपालमा १२३ भाषाहरू अस्तित्वमा रहेका छन् भने भारतमा १०१९ भाषाहरू बोलिन्छन् (श्रीवास्तव, २०००: १३४) । द्विभाषिक वक्ताको योग्यता भनेको नै आवश्यकता अनुसार दुबै भाषा सहज रूपमा प्रयोग गर्न सक्नु हो । भाषा र भाषिका छुट्याउने समस्याले गर्दा द्विभाषिक र द्विभाषिकाको अवस्था छुट्याउने समस्या देखिन्छ ।

क्लोम्बिया र ब्राजिलको बिचमा पर्ने उत्तरी अमेजनको तुक्यानो (सोरेन्सेन, १९७१) एउटा राम्रो बहुभाषी स्थान हो । त्यहाँका पुरुषहरू आफ्नो मातृभाषा बोल्ने स्त्रीहरूसँग वैवाहिक सम्बन्ध राख्दैनन् र पति-पत्नीका भाषा छुट्टाछुट्टै हुन्छन् भने उनीहरूका बच्चाहरूले पनि आमा, बाबु वा त्यो समुदायमा प्रयोग हुने अन्य कुनै भाषा वा सबै भाषाहरू प्रयोग गर्दछन् । उनीहरूमा भाषाका कारणले सम्प्रेषणमा असर भने पर्दैन किनभने कुन सन्दर्भमा कुन भाषा बोल्ने भन्ने सम्बन्धमा उनीहरू

अभ्यस्त हुन्छन् (वार्डहाउज, सन् २०००: ९५-९६) । तसर्थ त्यहाँ बहुभाषी, द्विभाषी र दुई भाषी वक्ताहरू पाउन सकिन्छ ।

सैद्धान्तिक रूपमा द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको प्रकृति फरक फरक भए पनि व्यावहारिक रूपमा भने दुबैलाई एउटै अर्थमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । दुबैको प्रकृति स्थान, व्यक्ति, समय र सन्दर्भ अनुसार पनि फरक हुन्छ । कुनै पनि मुलुकका लागि द्विभाषिकता र बहुभाषिकता एकातर्फ राष्ट्रिय निधिका रूपमा बहु-उपयोगी भएको देखिन्छ भने अर्कातर्फ कतै राष्ट्रिय समस्याका रूपमा पनि देखिन्छ । पहिले पहिले यसलाई समस्याकै रूपमा हेरिन्थ्यो र अहिले पनि कतिपय विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा समस्याकै रूपमा पाइन्छ । पछिल्ला अध्ययनहरूले पनि एक भाषी व्यक्तिहरूमा भन्दा बहुभाषी व्यक्तिहरूमा बौद्धिक क्षमता बढी भएको र सामाजिकीकरण प्रक्रियामा पनि उनीहरू बढी व्यावहारिक भएको जानकारी पाइन्छ ।

यसरी द्विभाषिकताको परिभाषा र प्रकार संसारमा एकै प्रकृतिको नभएर फरक फरक प्रकृतिका पाइन्छन् । द्विभाषिकतालाई समय, स्थान, व्यक्ति र परिस्थितिले निर्धारण गरेको हुन्छ । विकसित र अविकसित मुलुकको द्विभाषिकता तथा साक्षर र निरक्षर व्यक्तिमा पाइने द्विभाषिकता पनि फरक फरक प्रकृतिको हुन्छ ।

भाषाको मूल प्रयोजन भनेको सामाजिक सम्पर्क र वैचारिक सम्प्रेषण गर्नु हो । भाषाले विचारको आदान प्रदान गर्नुका साथै व्यवहार सम्पन्न गर्नमा सघाउ पुऱ्याएको हुन्छ । एउटै भाषा पनि फरक फरक प्रयोजनका निम्ति प्रयोग हुन्छ भने एउटै व्यक्तिले पनि फरक फरक प्रयोजनका निम्ति फरक फरक भाषाको प्रयोग गर्दछ । कुन भाषा कुन प्रसङ्गमा कुन प्रयोजनका निम्ति प्रयोग गर्ने भन्ने स्वतन्त्रता र वाध्यात्मक अवस्था भाषिक वक्तालाई हुन्छ । यही प्रयोक्ता, भाषा, सन्दर्भ र प्रयोगका आधारमा पनि भाषिक प्रयोजन निर्धारण गर्न सकिन्छ । रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तव (सन् २०००) ले बहुभाषिक समुदायमा भाषाको प्रयोजनलाई सहायक (Auxiliary), सम्पूरक (Supplementary), परिपूरक (Complementary) र समतुल्य (Equative) गरी चार आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । त्यसैगरी भाषा प्रधान, सम्पूरक भाषा, सहायक भाषा, परिपूरक भाषा र समतुल्य भाषा गरी पाँच प्रयोजनका आधारमा पनि बहुभाषिकताको निर्धारण गर्नसकिन्छ । यी भेदहरूको तल चर्चा गरिएको छ-

क. प्रधान भाषा

राज्यले राष्ट्रभाषा वा सम्पर्क भाषाका रूपमा अपनाएको मुख्य भाषा नै त्यो राष्ट्रको प्रधान भाषा हो । प्रधान भाषालाई व्यक्तिले आफ्नो भाषिक व्यवहार सम्पन्न गर्न पहिलो वा मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गरेको हुन्छ भने राज्यले राष्ट्रभाषा, सम्पर्क भाषा, सरकारी माध्यम भाषा र शैक्षिक प्रयोजनको

भाषाका रूपमा अवलम्बन गरेको हुन्छ । राज्यले अवलम्बन गरेको प्रधान भाषामा राज्यका सम्पूर्ण औपचारिक गतिविधिहरू सञ्चालन भएका हुन्छन् भने व्यक्तिले प्रयोग गर्ने प्रधान भाषामा पनि सामाजिक सम्पर्क र वैचारिक सम्प्रेषण कार्य सम्पन्न भएको हुन्छ ।

राज्यले एउटा भाषालाई मात्र प्रधान भाषा नबनाएर एकभन्दा बढी भाषालाई पनि बनाउन सक्दछ । भारतमा हिन्दी र अङ्ग्रेजी, सिङ्गापुरमा अङ्ग्रेजी, चिनिया, मलय र तमिल भाषालाई प्रधान भाषाका रूपमा लिइएको पाइन्छ (भण्डारी र पौड्याल, २०६७: ५२) । त्यसैगरी व्यक्तिले पनि आफ्नो भाषिक सामर्थ्य र व्यावहारिक आवश्यकता अनुसार बहुभाषालाई प्रधान भाषा बनाउन सक्छ ।

ख. सम्पूरक भाषा

वैयक्तिक प्रयोजनका लागि सिकिने वा प्रयोगमा ल्याइने भाषा सम्पूरक भाषा हो । एउटा भाषाको प्रयोग सबै क्षेत्रमा समान प्रयोजनका निम्ति हुँदैन । तसर्थ सीमित र अस्थायी प्रयोजनका लागि सिकिएको भाषालाई सम्पूरक भाषा (Supplementary language) भनिन्छ । यस्तो भाषाको दायरा अत्यन्त सीमित हुन्छ । बैदेसिक रोजगारीका निम्ति एउटा नेपालीले सिक्न चाहेको जापानी, कोरियन, चिनिया आदि भाषा उसका लागि सम्पूरक भाषा हो भने नेपाली भाषा सिकेर नेपाल आउन चाहने विदेशीहरूका लागि नेपाली सम्पूरक भाषा हुन्छ । यसले पनि बहुभाषिकतालाई बढवा दिएको हुन्छ ।

ग. सहायक भाषा

भाषिक वा सामाजिक व्यवहारका रूपमा प्रत्यक्ष प्रयोग नभए पनि ज्ञान र सूचनाको माध्यम भएर व्यवहृत हुने भाषालाई सहायक भाषा (Auxiliary Language) भाषा भनिन्छ । एउटै समुदायमा दुईवटा भाषा छुट्टाछुट्टै प्रयोजनका निम्ति प्रयोग हुन्छन् भने एउटा मुख्य वा प्रधान र अर्को सहायक भाषाका रूपमा प्रयोग भएका हुन्छन् । मुख्य भाषा सबै सन्दर्भमा प्रयोग भएको हुन्छ भने सहायक भाषा कुनै एउटा विशेष सन्दर्भमा उपयोगी भएको हुन्छ । पूर्वीय दर्शनको गहन अध्ययन गर्नका निम्ति संस्कृत भाषा सहायक हुन्छ भने नेपाली संस्कृतिको अध्ययन गर्न एउटा विदेशीका निम्ति नेपाली भाषा सिकनु उसका लागि सहायक भाषा हुन्छ । सहायक भाषा सामाजिक सम्प्रेषणमा भन्दा पनि ज्ञान प्राप्तिका निम्ति पुस्तकालयीय अध्ययनमा सीमित हुन्छ । सहायक भाषाका माध्यमबाट आर्जित ज्ञान मुख्य भाषामा व्यक्त भएको हुन्छ । तसर्थ नेपाली मातृभाषी वक्ताका निम्ति अङ्ग्रेजी, हिन्दी, संस्कृत सहायक भाषा हुन सक्छन् । यसले बहुभाषिकताको अर्थबोध गराउँछ ।

घ. परिपूरक भाषा

जुनसुकै मातृभाषी वक्ताले आफ्नो मातृभाषा बाहेक सीमित प्रयोजनका निम्ति सिक्ने अर्को भाषालाई परिपूरक भाषा (Complementary Language)

भनिन्छ । एउटै समुदायमा मुख्य भाषा हुँदाहुँदै पनि निश्चित प्रयोजनका निम्ति अर्को कुनै एक भाषा नभई नहुने अवस्था भएमा उक्त भाषा परिपूरक भाषा हो । सहायक भाषामार्फत प्राप्त हुने ज्ञान अन्य स्रोत वा विकल्पबाट पनि काम चलाउन सकिन्छ भने परिपूरक भाषाको आवश्यकता अन्य स्रोत वा माध्यमबाट पूरा हुँदैन । परिपूरक भाषा सीमित प्रयोजनका निम्ति विकल्परहित प्रयोग हुन्छ । हिन्दू संस्कारमा पूजा, श्राद्ध, मृत्यु संस्कार आदि कार्यमा संस्कृत बाहेक अन्य भाषाको विकल्प हुँदैन भने बुद्ध धर्ममा पाली भाषा र प्राकृत धर्ममा खाम भाषाको आवश्यकता पर्ने हुँदा यी परिपूरक भाषा हुन् । परिपूरक भाषा प्रायः सीमित र निर्धारित सामाजिक सन्दर्भहरू (धार्मिक, सांस्कृतिक) प्रयोजनका निम्ति प्रयोग हुने गर्दछन् ।

ड. समतुल्य भाषा

द्विभाषिक समुदायमा स्रोत भाषा र लक्ष्य भाषामा भिन्नता छुट्याउन नसकिने अवस्था सिर्जना भयो अथवा मातृभाषा कै स्तरमा दोस्रो भाषा पनि प्रयोगमा आउन सक्ने भयो भने लक्ष्य भाषा वा दोस्रो भाषालाई समतुल्य भाषा समतुल्य (Equative Language) भनिन्छ । समतुल्य भाषामा दुबै भाषा समान भाषिक सामर्थ्य भएका हुन्छन् । यो अवस्था विशेष गरी द्विभाषिक व्यक्ति वा समुदायमा पाउन सकिन्छ । तर सामान्य अवस्थामा भने द्विभाषिक वक्ता मातृभाषाका तुलनामा दोस्रो भाषा सम्पूरक भाषाका रूपमा प्रयोग गरेको हुन्छ ।

समतुल्य भाषा विशेष गरी बाबु आमाको भाषा फरक फरक भएका तर उनीहरूका बच्चाले बाबु र आमाको भाषालाई समान स्तरमा बुझ्न र व्यक्त गर्न सक्ने सामर्थ्य भएमा त्यहाँ दुबै भाषा समतुल्य हुन्छन् । त्यसैगरी नेवारी मातृभाषी वक्ताले राष्ट्रभाषा नेपाली समान स्तरमा प्रयोग गर्न सकेमा उक्त व्यक्तिका लागि नेपाली भाषा समतुल्य भाषा हुन्छ ।

यसरी कुन भाषा कुन प्रसङ्गमा कुन प्रयोजनका निम्ति प्रयोग गर्ने भन्ने स्वतन्त्रता र वाध्यात्मक अवस्था भाषिक वक्तालाई हुने हुनाले प्रयोक्ता, भाषा, सन्दर्भ र प्रयोगका आधारमा पनि बहुभाषिकताको निर्धारण हुन्छ ।

२.७.३ द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको प्रकृति

सैद्धान्तिक रूपमा द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको प्रकृति फरक फरक भए पनि व्यावहारिक रूपमा भने दुबैलाई एउटै अर्थमा प्रयोग गरिएको पाइन्छ । दुबैको प्रकृति स्थान, व्यक्ति, समय र सन्दर्भ अनुसार पनि फरक हुन्छ ।

कुनै पनि मुलुकका लागि द्विभाषिकता र बहुभाषिकता एकातर्फ राष्ट्रिय निधिका रूपमा बहु-उपयोगी भएको देखिन्छ भने अर्कातर्फ कतै राष्ट्रिय समस्याका रूपमा पनि देखिन्छ । पहिले पहिले यसलाई समस्याकै रूपमा

हेरिन्थ्यो र अहिले पनि कतिपय विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा समस्याकै रूपमा हेरिन्छ ।

विश्वका यस सम्बन्धी पछिल्ला अध्ययनहरूले एक भाषी व्यक्तिहरूमा भन्दा बहुभाषी व्यक्तिहरूमा बौद्धिक क्षमता बढी भएको र सामाजिकीकरण प्रक्रियामा पनि उनीहरू बढी व्यावहारिक भएको जानकारी पाइन्छ । एक भाषीका तुलनामा द्विभाषिक वा बहुभाषिक वक्ताहरू व्यवहारमा अनुभवी, मिलनसार, बौद्धिक र उदार देखिन्छन् । तर सबै परिवेश र सबै राष्ट्रहरूमा यो यो नियम लागू हुँदैन । संसारमा प्राचीन ल्याटिन, ग्रीक, संस्कृत आदि भाषाहरू र आधुनिक अंग्रेजी, फ्रेन्च, इटाली, जर्मन आदि भाषाहरू विश्वमा प्रभावशाली भाषा मानिन्छन् भने रसियन, अरबी, चाइनिज, जापानी आदि भाषाहरू अहिले पनि त्यति प्रभावशाली मानिंदैनन् (वार्डहाउज, सन् २०००: ९८) । यसको परिणाम स्वरूप भाषा कै कारणले भाषिक वक्ताहरूमा हीनता बोध र अहम् मनोभावको विकास हुनसक्छ ।

भाषा प्रयोगको पृष्ठभूमिलाई आधार मानी कतिपय समुदायमा ठुलो जात, सानो जात तथा छुत र अछुतका उदाहरणहरू पनि पाइन्छन् । भारतको महाराष्ट्रमा मराठी, उर्दू, कन्नड र तेलगु भाषाहरू बोलिन्छन् । यी मध्ये सबै भारोपेली मूलका र तेलगु अभारोपेली मूलको भाषा हो । तर प्रयोगमा जातीय आधारमा उच्च जाति मानिने जैनहरू कन्नड भाषा बोल्छन् भने मराठी अछुत र निम्न जाति मानिनेहरूले मात्र बोल्छन् । उर्दू मुस्लिमहरूले बोल्छन् भने तेलगु सबैले आपसमा साभ्रा भाषाका रूपमा प्रयोग गर्दछन् (वार्डहाउज, सन् २०००: ९८) । यहाँ पनि भाषिक प्रयोगका आधारमा द्विभाषिक र त्रिभाषिक वक्ताहरू पाइन्छन् । भाषाकै कारणले त्यहाँ जातीय, सामाजिक र धार्मिक विभाजन पनि देखिन्छ ।

समुदायमा बसोबास गर्ने हरेक मानिसको आ-आफ्नो भाषा हुन्छ । एक भाषिक समुदायको प्रभाव अर्कामा पर्नुलाई भाषासम्पर्कको अवस्था भनिन्छ । उनीहरूको आपसी सम्प्रेषणका क्रममा द्विभाषिकताको विकास हुन्छ । द्विभाषिकताको निर्धारण भाषासम्पर्कले गर्दछ । कुनै जातीय वक्ताले पूर्ण वा अपूर्ण रूपमा दोस्रो भाषा प्रयोग गर्दछ भने त्यसलाई द्विभाषिकता (Bilingualism) का रूपमा चिनिन्छ (हालिडे, १९६८: १४१) । द्विभाषिकतामा पहिलो र दोस्रो दुबै भाषाको समान अस्तित्व रहँदैन किनभने दुईमध्ये कुनै एक भाषाले अर्को भाषामा पूर्वप्रभुत्व जमाइ सकेको हुन्छ ।

पहिलो भाषा प्रभावशाली भएमा दोस्रो भाषा निश्चित अवधिपछि वा दोस्रो पुस्तामा लोप हुनसक्छ भने दोस्रो भाषा प्रभावशाली भएमा पहिलो भाषाको मृत्यु वा भाषान्तरण हुने सम्भावना रहन्छ । यद्यपि द्विभाषिकतामा

पहिलो भाषा सरह दोस्रोको पनि पारस्परिक समान तह हुन्छ भन्ने कुरामा आशा गरिन्छ तर विश्वास भने हुँदैन (लिवर्सन, १९७२: २३१) । यसमा दुबै भाषाको समान अस्तित्व रहन्छ नै भन्न पनि सकिँदैन ।

पहिलो भाषा र दोस्रो भाषा समान रूपमा प्रयोग गर्नसकिन्छ र वक्तालाई पहिलो र दोस्रो छुट्याउन कठिन हुन्छ भने त्यसलाई 'द्वैभाषिकता' (Ambilinguualism) भनिन्छ । तर यस्तो द्वैभाषिक (दुई भाषिक) अवस्था व्यवहारमा पाउन दुर्लभ हुन्छ (हालिडे, १९६८: १४१) । व्यवहारमा पाइने द्विभाषिकतामा दुई मध्ये कुनै एक भाषाले अर्को भाषालाई प्रभाव पारी रहेको हुन्छ । परिणाम त कुनै एक भाषा लोप वा भाषान्तरण हुन पुग्छ । दोस्रो भाषाको प्रभावमा विशेष गरी अल्पसङ्ख्यक र अविकसित भाषिक समुदाय परेको हुन्छ । हरेक सचेत जाति र समुदायले आफ्नो मातृभाषाको प्रयोग र क्षेत्र विस्तारको प्रयास गर्नु स्वभाविकै हो तर व्यवहारमा प्रभावशाली भाषाले कमजोर भाषालाई असर पारेकै हुन्छ । लिवर्सन (१९७२: २३३-३४) ले द्विभाषिकताको परिणामलाई निम्न तीन बुँदामा समेटेका छन्:

- अ. एकभाषिक वक्ताको विकास यन्त्रवत् भइ नै रहन्छ । बिचमा द्विभाषिक भए पनि पछि दोस्रो पुस्तामा एकभाषिक नै हुन्छ,
- आ. द्विभाषिकताले दोस्रो पुस्तामा निरन्तरता पाइरहन पनि सक्दैन र त्यसपछि पहिलेको मातृभाषाको मौलिकता पनि कायम गर्न सक्दैन,
- इ. द्विभाषिकताको परिणाम भाषामा पिजिनीकरण हुन्छ र अर्को पुस्तामा पुनः भाषामा क्रैओलीकरण हुन्छ । उनको यो भनाइमा द्विभाषिकता पिजिनीकरण हुँदै क्रैओलीकरण हुन्छ भन्ने तर्क पाइन्छ ।

यसरी द्विभाषिकता र बहुभाषिकताको प्रकृतिलाई हेर्दा हरेक समुदाय र व्यक्तिमा एकै प्रकृतिको भाषिक स्थिति पाइँदैन । पहिलो भाषा र दोस्रो भाषा सिकाइको प्रकृति पनि समान हुँदैन । पहिलो भाषाका आधारभूत नियमहरू दोस्रो भाषामा स्थानान्तरण गर्न पनि सकिँदैन तसर्थ यसको प्रकृति व्यक्ति, समाज, भाषा र राष्ट्रको भाषानीतिअनुसार फरक फरक हुनसक्छ ।

२.८ भाषाद्वैत, कोड मिश्रण र कोड परिवर्तन,

२.८.१ भाषाद्वैत

समाजमा प्रयुक्त दुईवटा भाषा वा एउटै भाषाका दुईवटा भाषिकाहरूको अस्तित्व र कार्य क्षमता समान हुँदैन । समाजमा क्रियाशील दुई भाषा वा भाषिका मध्ये एउटाले औपचारिक मान्यता पाएको हुन्छ र शिक्षा, सञ्चार, साहित्य, सरकारी कामकाजमा क्रियाशील रहन्छ भने अर्को भाषा वा भाषिका चाहिँ बोलचाल र अनौपचारिक भाषिक सम्पर्कमा सीमित

बन्न पुग्छ । तसर्थ सामान्य अर्थमा एक भाषाका दुईवटा शैलीभेदलाई भाषाद्वैत भनिन्छ ।

भाषाद्वैतमा एउटै भाषाका दुईवटा भाषिका वा उएटै समुदायका दुईवटा भाषाका उच्च र निम्न भेदको प्रयोग भएको हुन्छ । उच्च भेदको प्रयोगले व्यक्तिलाई अहम् बोध गराएको हुन्छ भने निम्न भेदको प्रयोगले व्यक्तिलाई हीनता बोध गराएको हुन्छ । यसले प्रकारन्तरमा समाजको वर्ग विभेद गर्न र भाषान्तरणमा सघाएको हुन्छ । खास प्रयोजनका लागि प्रयोग हुने उच्च र निम्न स्वरूपका भाषिक भेदको अवस्थालाई भाषा द्विरूपता (Diglossia) भनिन्छ (घिमिरे, २०६५: ३८) ।

द्विभाषिकता शब्दको अर्थ फ्रेन्च भाषामा 'डाइलोसी' भन्ने हुन्छ । यही द्विभाषिकता भन्ने अर्थमा सर्वप्रथम चार्ल्स फर्गुसनले सन् १९५९ मा 'भाषाद्वैत' (डाइलोगिसिया) शब्दको प्रयोग गरेका थिए । उनले एउटै भाषाको फरक-फरक अवस्थामा फरक-फरक भाषिक स्वरूपको प्रयोग हुने भाषिक अवस्थालाई भाषाद्वैत भन्ने अर्थमा प्रयोग गरेको बुझिन्छ (वेब्टर, १९९७: २३३-२६२) । उनले समाजमा विद्यमान एउटै भाषाका उच्च र निम्न अथवा सम्मानित र अपमानित भाषिक भेदलाई जनाउन यो शब्दको प्रयोग गरेका थिए । भाषाद्वैतमा भाषाको औपचारिक रूपलाई उच्च भाषिका र अनौपचारिक रूपलाई निम्न भाषिका पनि भनिन्छ ।

फर्गुसनले भाषाद्वैतलाई नौवटा श्रेणीकरणमा व्याख्या गरेका छन्- प्रकार्य, प्रतिष्ठा, उपार्जन, मानकीकरण, पैतृक साक्षरता, स्थिरता, शब्दकोश, ध्वनि शास्त्र र व्याकरण । फर्गुसनको यो अवधारणालाई फिसम्यान (१९६७) ले संशोधन र विस्तारसहित भाषाद्वैतमा सोही भाषाका भाषिका र अन्य असम्बन्धित भाषालाई पनि समावेश गराउन सकिने तर्क दिएर उदाहरणका रूपमा संस्कृत (उच्च) र कन्नड (निम्न) तथा फ्रेन्च (उच्च) र अल्सास (निम्न) जस्ता आपसमा असम्बन्धित भाषाका दुई भेदलाई जनाउन भाषाद्वैत शब्दको प्रयोग गरेका थिए ।

फिसम्यानले दिएको परिभाषा अनुसार सामाजिक भाषाविज्ञानमा भाषाद्वैत भन्नाले समाजमा आपसी निकट सम्बन्ध भएका र सामाजिक रूपमा उच्च र निम्न अथवा शिष्ट र अशिष्ट रूपमा मान्यता प्राप्त दुई भाषालाई जनाउँछ । यी दुई भाषामा पनि एउटा सामाजिक रूपमा सम्मानित हुनुका साथै सरकारी कामकाजको भाषा हुनु र अर्को सामाजिक प्रतिष्ठा नभएको तथा बोलचालमा सीमित भाषालाई जनाउँछ । प्रतिष्ठित भाषा औपचारिक र परिष्कृत हुन्छ भने बोलचालको भाषा अनौपचारिक र परिवर्तनशील हुन्छ । यही भाषाको दोहोरो अवस्था नै भाषाद्वैत हो ।

लामो लेख्य परम्परा भएको भाषामा स्तरीय र बोलचालको गरी दुई प्रकारका शैलीभेद देखापर्दै जान्छन् । यही शैलीभेद कालान्तरमा भाषिका र भाषाहरूका रूपमा विकसित हुँदै जाँदा एउटाले औपचारिक मान्यता प्राप्त गर्दै जान्छ भने अर्काले अनौपचारिक साभा सम्पर्क भाषाको स्थान ग्रहण गर्दछ । यसरी एउटै समाजमा एउटै भाषाले भाषाद्वैतको काम गरेको हुन्छ ।

भाषाद्वैतको उच्च शैलीमा शिष्ट साहित्य, भाषा र इतिहासको लेखन परम्पराको थालनी हुनुका साथै भाषालाई स्तरीकरण एवम् मानकीकरण गरिदै लगिन्छ र समाजमा प्रतिष्ठित एवम् शिक्षित समुदायले यो भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यसमा प्रवचन, व्याख्या, भाषण, शिक्षण, प्रकाशन, व्याकरण लेखन र शब्दकोश निर्माणसमेत हुँदै जान्छन् । अर्कातर्फ भाषाको निम्न शैली वा आधारभूत शैलीमा भने घर परिवार, छरछिमेक, साथी भाइ, लोकसाहित्य, लोकपरम्परामा आधारित संस्कार र आपसी मायाप्रेमका अभिव्यक्तिहरूमा सीमित बन्दै जान्छ । तसर्थ एउटै भाषाको पनि कालान्तरमा भाषाद्वैतको अवस्था सिर्जना हुन्छ र सामाजिक वर्ग विभेदको सिर्जना हुन्छ ।

भाषाद्वैतको मुख्य विशेषता नै एउटै भाषाको स्पष्ट कार्य विभेद देखिनु हो । भाषाद्वैतमा उच्च शैलीभेद नोकरसँग र अन्य सामान्य परिस्थितिमा प्रयोग हुँदैन भने निम्न शैलीभेद व्यक्ति र औपचारिक प्रसङ्गमा प्रयोग हुँदैन ।

हाइटीमा भाषाद्वैतको राम्रो उदाहरण पाइन्छ । त्यहाँ उच्च भेदका रूपमा फ्रेन्च र निम्न भेदका रूपमा हाइटी क्रेओल प्रयोग हुन्छ । यी दुबै भाषिक भेदलाई त्यहाँ सन् १९८३ मा राष्ट्रभाषाका रूपमा संवैधानिक मान्यता दिइएको थियो । हाइटीमा ९० प्रतिशत वक्ताहरूले निम्न भेद मानिने हाइटी क्रेओल भाषा घर परिवार, साथीसँग र दैनिक कार्यकलापहरूमा प्रयोग गरे तापनि फ्रेन्च भाषा त्यहाँको सम्मानित उच्च भाषिक भेद मानिन्छ (होल्मस, १९९२: ३५-३६) । भाषाद्वैत प्रक्रिया व्यक्तिको भन्दा पनि समुदायको विशेषता मानिन्छ । व्यक्तिले दुईवटा भाषा प्रयोग गरेमा ऊ द्विभाषिक हुन्छ भने समुदायले वा समुदायमा दुईवटा भाषा प्रयोग भएमा त्यो भाषाद्वैत हुन्छ ।

भाषाद्वैतलाई सङ्कचित अर्थमा एउटै भाषिक समुदायमा एउटै भाषाका उच्च र निम्न भेदको प्रयोग हुनु भन्ने अर्थमा र उदार वा आधुनिक अर्थमा एउटै भाषिक समुदायमा कुनै दुई भाषा मध्ये एउटा उच्च भेदका रूपमा र अर्को निम्न भेदका रूपमा प्रयोग हुनु भन्ने अर्थमा प्रयोग भएको पाइन्छ । तसर्थ समुदायमा जो आफूलाई शिक्षित, सम्पन्न र सभ्य भएको महसुस गर्छ, उसले भाषाको उच्च शैलीभेदको प्रयोगमा विशेष जोड दिन्छ भने समुदायमा विपन्न र पछाडि पारिएका वर्गले भाषाको निम्न शैलीभेद प्रयोग गरेको हुन्छ ।

निष्कर्षमा भाषाद्वैत भन्नाले निम्न विशेषताहरूलाई बुझाउँछः

- एउटै समुदायमा एउटा वा दुई भाषाका उच्च र निम्न दुई भेदको प्रयोग हुनु,
- भाषाका दुई भेदको छुट्टाछुट्टै प्रयोजनका निम्ति प्रयोग हुनु,
- प्रवचन, व्याख्या, भाषण, शिक्षण, प्रकाशन, व्याकरण लेखन, शब्दकोश निर्माण आदि औपचारिक सन्दर्भमा भाषाको उच्च भेद प्रयोग हुनु र घर परिवार, छरछिमेक, साथी भाइ, लोक साहित्य, लोक परम्परामा आधारित संस्कार र आपसी माया प्रेमका अभिव्यक्तिहरूमा भाषाको निम्न भेद प्रयोग हुनु,
- भाषाद्वैतमा शब्दभण्डार एउटै भए पनि शैलीभेद र उच्चारण प्रक्रिया फरक हुनु,
- सामान्यतया निम्न शैलीभेदको तुलनामा भाषाको उच्च शैलीभेदप्रतिको आकर्षण र आदर भाव बढी हुनु,
- निम्न शैलीभेदको तुलनामा भाषाको उच्च शैलीभेदले व्याकरण, शब्दकोश र कार्यालयीय माध्यम भाषाको रूपमा विस्तार हुने अवसर पाउनु,
- भाषाको निम्न शैलीभेद स्थानीय स्तरमा प्रयोग हुनु र उच्च शैलीभेदले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा समेत मान्यता र प्रयोग हुने अवसर पाउनु,
- निम्न शैलीभेदका तुलनामा उच्च शैलीभेद बढी स्थिर तथा स्तरीय मानिनु,
- भाषिक वक्ताको सामाजिक वर्ग भेदलाई पृष्ठपोषण गर्नु ।

२.८.२ भाषाद्वैतका प्रकार

सामान्य अर्थमा एक भाषाका दुईवटा शैलीभेदलाई भाषाद्वैत भनिन्छ । वास्तवमा भाषाद्वैत भन्नाले एउटै भाषाका दुईवटा उच्च र निम्न भाषिक भेद वा एउटै समुदायमा बोलिने दुईवटा भाषाका उच्च र निम्न भेदको प्रयोगलाई बुझाउँछ । तसर्थ कुनै पनि भाषा र भाषिक समाजको भाषाद्वैतमा उच्च भेद र निम्न भेद गरी दुईवटा भेद रहेको हुन्छ ।

फिसम्यान (१९६८) ले परम्परित अर्थमा आपसी सम्बन्ध भएका दुई भाषा वा भाषिकाका उच्च र निम्न भेदलाई भाषाद्वैत मानेका थिए । आधुनिक अर्थमा एउटै भाषाका दुईवटा शैलीभेद (उच्च र निम्न) लाई भाषाद्वैत मानेको पाइन्छ । भारतमा संस्कृत र हिन्दी, इजिप्टमा परम्परित र स्थानिक भाषा, प्यारागुवामा स्पेनिस र ग्वारानी, उत्तर नाइजेरियामा हौसा र अरबिक आदि भाषाहरू यिनै परम्परित भाषाद्वैतका उदाहरण मानिन्छन् ।

आधुनिक भाषाद्वैतका उदाहरणहरू भने अफ्रिका, एसिया र ल्याटिन अमेरिकामा बोलिने अंग्रेजी, फ्रेन्च, स्पेनिस आदि भाषाका शैलीभेदहरूलाई मानिन्छ (फिसम्यान, १९६८: ४५)। आधुनिक भाषाद्वैतका अन्य उदाहरणहरूमा भारतको बंगालीमा 'चलित र साधु भाषा', तेलगुमा 'व्यावहारिक र ग्रन्थिका', तमिलमा 'पेचू र सेन तमिल,' आदि भाषाहरूबाट दिन सकिन्छ। यिनै विभिन्न विचारहरूलाई समेट्दा एउटै समुदायमा एउटै व्यक्तिले प्रयोग गर्ने एउटै वा दुई भाषाका उच्च र निम्न, औपचारिक र अनौपचारिक, शिष्ट र अशिष्ट, सभ्य र असभ्य, लेख्य र मौखिक, आधारभूत र आरोपित जस्ता शैलीभेदलाई भाषाद्वैत भनिन्छ (श्रीवास्तव, २०००: १३८)।

भाषाद्वैतले भाषिक वक्ताको उच्च र निम्न वर्ग भेदलाई पृष्ठपोषण गरेको हुन्छ। भाषाको उच्च भेद प्रयोक्तालाई समाजमा प्रतिष्ठित र सम्माननीय व्यक्तिका रूपमा हेरिएको हुन्छ भने निम्न भेदको प्रयोक्तालाई निम्न कोटिको व्यक्ति वा अपमानित/हेय व्यक्तिका रूपमा हेरिएको हुन्छ। तसर्थ हरेक मानिसले समाजमा जानी नजानी भाषाको उच्च भेदको प्रयोग गर्ने चाहना राखेको हुन्छ।

२.८.३ कोड मिश्रण

एउटा कोडको संरचनायुक्त वाक्य वा संकथनमा अर्को कोडको रूप वा शब्दको मिश्रण गर्नुलाई कोड मिश्रण (कोड मिक्सिङ) भनिन्छ। कोड मिश्रणमा एउटै वाक्यमा एकभन्दा बढी भाषाका कोडहरू मिसिएका हुन्छन्। हरेक भाषिक वक्ताले विषयको प्रकृति र सन्दर्भअनुसार आफ्नो अभिव्यक्तिमा भाषिक कोड मिश्रण गरेका हुन्छन्। कोड मिश्रणमा एक भाषाका विशेषताहरू अर्को भाषामा स्थानान्तरित भएका हुन्छन्। यसमा एउटा भाषाका वाक्यमा अर्को भाषाको शब्दभण्डार वा व्याकरणिक विशेषताहरू प्रयोगमा आएका हुन्छन्।

कोड परिवर्तनमा अभ्यस्त वक्ताले कालन्तरमा कोड मिश्रण गर्न पुगेको हुन्छ। कोड मिश्रणले वक्तालाई भन्दा पनि मातृभाषी श्रोतालाई असर पुऱ्याएको हुन्छ। किनभने कोड मिश्रण गर्ने वक्ता द्विभाषी हुन्छ भने श्रोता एक भाषी वा मातृभाषी हुनसक्छ। कोड परिवर्तन स्वैच्छिक प्रक्रिया भए पनि कोड मिश्रण बाध्यात्मक अवस्थाको उपज पनि मान्न सकिन्छ।

नेपालीमा बत्ती बाल्ने भाँडोलाई बाल्टिन र पानी हाल्ने भाँडोलाई हाल्टिन भन्नु पर्नेमा यसको ठीक उल्टो पानी हाल्नेलाई 'बाल्टिन', र बाल्नेलाई 'हाल्टिन' भन्नुको तात्पर्य पनि अंग्रेजी 'बकेट, ल्यान्ड्रन' को नेपाली कोड मिश्रणको परिणाम हो भन्न सकिन्छ।

कोड मिश्रणमा दुई भाषाका रूपहरू मिसिने हुनाले यसलाई रूप मिश्रण (हाइब्रिड) पनि भनिन्छ। 'स्पेङ्लिस' (स्पेनी इङ्लिस), 'फ्राङ्लिस'

(फ्रान्सिसी इङ्लिस), र 'सिङ्लिस' (सिङ्गापुरेन इङ्लिस) लाई पनि कोड मिश्रणको उदाहरणहरू मानिएको छ (क्रिस्टल, २००३: ७९) । तर यी उदाहरण रूप मिश्रण अन्तर्गत पनि पर्दछन् ।

द्विभाषिक वा बहुभाषिक वक्ताहरूको भाषिक अभिव्यक्तिमा कोड परिवर्तन र कोड मिश्रणका समस्याहरू रहन्छन् । कोड परिवर्तनको परिणाम स्वरूप कोड मिश्रणको स्थिति उत्पन्न हुन्छ । एउटै भाषाका विभिन्न भेदहरू भएमा अथवा एउटै समुदायमा एकभन्दा बढी भाषाहरूको प्रयोग हुने सन्दर्भमा पनि कोड परिवर्तन र कोड मिश्रणको अवस्था सिर्जना हुन्छ । भाषिक वक्ताले आफूलाई शिक्षित, प्रतिष्ठित एवम् अन्य भाषाको पनि ज्ञाता जनाउन अथवा आफ्नो मातृभाषाको भाषिक सामर्थ्य कमी भएको अवस्थामा पनि कोड मिश्रण गरेको हुन्छ । मौखिक सन्दर्भमा कोड मिश्रण एक वा एकभन्दा बढी भाषा वा भाषिका बिच पनि हुनसक्छ (भा, १९८९: ३१९) ।

नेपालको सन्दर्भमा नेपाली भाषा, जनजातिका भाषा र अंग्रेजी भाषा बिच यस्ता कोड परिवर्तन र मिश्रणका प्रयाप्त उदाहरणहरू पाइन्छन् । 'म सिनेमा हेर्न जान्छु, मलाई धेरै टेन्सन भएको छ' यी वाक्यमा नेपाली र अंग्रेजी भाषाका शब्दबिच कोड मिश्रण भएका छन् (भा, १९८९: २२४) । यसरी नै नेपालका जनजाति र नेपाली भाषाका बिचमा पनि कोड मिश्रण भएका उदाहरणहरू पाइन्छन् ।

कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण र रूप मिश्रण प्रक्रिया एउटै जस्तो देखिए पनि यसमा सूक्ष्म भिन्नता पाइन्छ । परिस्थितिमा परिवर्तन आउनसाथ भाषिक प्रयोगमा परिवर्तन आउँछ भने त्यो कोड परिवर्तन हो भने भाषिक वक्ताको परिस्थितिमा कुनै परिवर्तन नहुँदा पनि द्विभाषिक वक्ताले आफ्नो भाषिक अभिव्यक्तिमा वैकल्पिक कोड (दुई भाषाको शब्द मिश्रण) को प्रयोग गर्दछ भने त्यो कोड मिश्रण हुन्छ (हडसन, १९९९: ५३) ।

कोड परिवर्तनको मात्रा बढ्दै जाँदा, मातृभाषामा शब्दभण्डारको अभाव र दोस्रो भाषाले पहिलो भाषाको शब्दभण्डारलाई विस्थापन (डिस्प्लेस्मेन्ट) गर्दै जाँदा पनि कोड मिश्रणको अवस्था सिर्जना हुन्छ । यसरी कोड परिवर्तनले नै कोड मिश्रण प्रक्रियालाई सघाएको हुन्छ । कोड मिश्रणभन्दा रूप मिश्रण अभै सूक्ष्म प्रक्रिया हो ।

कोड मिश्रण र रूप मिश्रण यी प्रक्रियाले भाषान्तरण र भाषा लोपको सम्भावनालाई सङ्केत गर्दछन् । नेपालमा बोलिने नेपाली भाषाको कोड मिश्रण अवस्थालाई हेर्दा अधिकांश शिक्षित र सम्पन्न वर्गमा अंग्रेजी र संस्कृत भाषाका कोडहरूको प्रयोग गरेको पाइन्छ भने जनजातीका मातृभाषी

वक्ताहरूमा आफ्नो मातृभाषाको भाषिक सामर्थ्य कमी हुनाले पनि मातृभाषामा नेपाली भाषाको कोड मिश्रण गरेको पाइन्छ । त्यसैगरी नेपालमा प्रायः निरक्षर र गाउँमै बस्ने जनजातिहरूले आफ्नो मातृभाषामा नेपाली रूप मिश्रण गरेको पाइन्छ भने शिक्षित र सहरमा बस्ने तर आफ्नो मातृभाषाप्रति सकारात्मक अभिवृत्ति भएका जनजातिहरूले बोल्ने भाषामा पनि कोड मिश्रण गरेको पाइन्छ ।

२.८.४ कोड परिवर्तन

कोडको सामान्य अर्थ कूट सङ्केत वा गुढ भन्ने हुन्छ । सामान्य अर्थमा कोड अर्थ वस्तु वा विचारको सम्प्रेषण गर्ने भाषिक संकेतलाई जनाउँछ । सामाजिक भाषाविज्ञानमा 'कोड' शब्दले सम्प्रेषणमा सम्मिलन भाषिक व्यवस्थालाई बुझाउँछ । भाषिक व्यवस्थामा भाषा, भाषिका वा भाषिक भेदहरू पर्दछन् । विविध कारणले भाषिक व्यवस्थामा आउने परिवर्तनलाई कोड परिवर्तन (Code Switching) भनिन्छ ।

कुनै भाषा वा भाषिका प्रयोग गर्दा प्रयोगमा आउने ध्वनि, रूप, शब्द वा वाक्य पनि कोड कै नामले चिनिन्छन् । ग्लिसन (१९६८) ले विविध भाषिक सङ्घटकहरूको समग्र सङ्गठन नै त्यस भाषाको कोड हो भनेका छन् (घिमिरे, २०६५: ४६) । यसको अर्थ भाषिका, भाषिक भेद, शैलीभेद, रजिस्टर (प्रयोजन परक भेद) आदि सबै भाषाका कोड हुन् ।

कोड आफैमा एउटा भाषिक व्यवस्था हो । भाषिक कोडको चयन वक्ता र श्रोता बिचको बौद्धिक क्षमता अनुसारको हुन्छ । एक भाषी वक्ताका तुलनामा बहुभाषी वक्ताको कोड चयन क्षमता बढी हुन्छ । बन्स्टेन (१९५८) ले पनि 'कोड' शब्दलाई वर्ग विशेषको भाषिक विविधता (कलास-स्पेसिफिक ल्याङ्ग्वेज भेरिएसन) भन्ने अर्थमा प्रयोग गरेको पाइन्छ (टयलर र फ्रान्सिस, सम्पा. १९९७: ७९) ।

समाजका विभिन्न वर्गको सामाजिक सम्बन्धको खोजी गर्ने सम्बन्धमा सामाजिक भाषाविज्ञानको विकास भएको हो । सामाजिक भाषाविज्ञानमा सामाजिक सम्बन्धहरूको खोजी गर्न यिनै कोडहरूको खोजी गर्नुपर्ने हुन्छ । बन्स्टेनको यही कोड सिद्धान्तबाट 'सामाजिक भाषाविज्ञान (१९५८)' र 'सामाजिक भाषिका विज्ञान (१९६०)' को विकास भएको बुझिन्छ (टयलर र फ्रान्सिस, सम्पा. १९९७: ७९) । कोड सिद्धान्त अनुसार कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण, भाषिक मिश्रण, रूप मिश्रण, ध्वनि मिश्रण आदि छुट्टाटुट्टै प्रक्रिया हुन् ।

नेपालको सन्दर्भमा कोड मिश्रण (Code Mixing) र कोड स्थानान्तरण (Code Shifting) लाई कोड परिवर्तन (Code Switching) को अर्थमा प्रयोग

गरेको पनि पाइन्छ (भा, १९८९: ३२२) । तर सैद्धान्तिक रूपमा भने यी फरक फरक प्रक्रिया हुन् ।

समाजमा एउटा भाषाको कोड प्रयोग भइरहेको अवस्थामा अकस्मात अर्को भाषाको कोड पुनरावृत्ति गर्नुलाई कोड परिवर्तन (Code Switching) वा कोड फड्को भनिन्छ । असचेततापूर्वक एउटा कोडको प्रयोग भई सकेपछि पुनः सचेतता पूर्वक अर्को कोडको प्रयोग गर्दा अनौपचारिकबाट औपचारिक र व्यक्तिगतबाट संस्थागत रूपमा कोड परिवर्तन भएको हुन्छ ।

नेताहरूले आफ्नो भाषामा पहिले आफूलाई बौद्धिक सावित गर्न अंग्रेजी शब्द प्रयोग गर्दछन् तर पाठकको स्तर तुरुन्तै सम्भेर उनीहरूले बुझ्ने स्तरको नेपाली वा कुनै जनजातीय भाषाको प्रयोग गर्नु पनि एक प्रकारको कोड परिवर्तन गर्नु हो ।

एकभन्दा बढी भाषा वा भाषिकामा स्वामित्व भएको वक्ताले कुराकानीको सन्दर्भमा एउटा भाषाको कोडबाट अर्को कोडमा फड्किन सक्छ तर विषय वा संकथनमा भने परिवर्तन हुँदैन । यही एउटा भाषिक कोडमा कुराकानी भई रहेको अवस्थामा अकस्मात अर्को भाषाको कोडमा कुराकानी गरियो भने त्यो कोड परिवर्तन हुन्छ । कोड परिवर्तन एकभन्दा बढी भाषाहरू बिच पनि हुनसक्छ र एउटै भाषाका भाषिक भेदहरू बिच पनि हुनसक्छ ।

समाजमा द्विभाषिकता वा बहुभाषिकताको अवस्थाले कोड परिवर्तनमा सघाएको हुन्छ । कोड परिवर्तन हुनुमा विभिन्न तत्वहरूले भूमिका खेलेका हुन्छन् । यी मध्ये पनि प्रतिष्ठा (प्रेस्टिज), सहज अभिव्यक्ति, सामाजिक-ऐतिहासिक कारण आदि तत्वले पनि कोड परिवर्तन गराउनमा सघाएका हुन्छन् (भा, १९८९: ३१५) । कोड परिवर्तन वक्ताको रुचि अनुसार अनौपचारिक कथ्य अभिव्यक्तिमा हुन्छ । वक्ताले कोड परिवर्तन स्वैच्छिक रूपमा प्रतिष्ठित भाषाप्रतिको आकर्षण र समाजमा आफूलाई क्षमतावान स्थापित गर्न गरेको हुन्छ । यो प्रवृत्ति नेपालीमा बढ्दो क्रममा रहेको छ । यसका उदाहरण तल प्रस्तुत

क. मलाई टेन्सन/तनाव भएको छ ।

ख. मेरो मुड/मानस्थिति खराब भएको छ ।

ग. तिमि आफ्नो टाइम/समयमा आउनु ।

घ. देशमा इन्डस्ट्री/उद्योग धन्दा नभएसम्म देशको विकास हुँदैन ।

कोड परिवर्तनको सन्दर्भलाई राज्यको भाषानीति, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार-सम्बन्ध, धार्मिक-सांस्कृतिक महत्व, बहुसङ्ख्यक भाषिक वक्ता आदि पक्षले पनि निर्धारण गरेका हुन्छन् । संसारमा कोड परिवर्तनका उदाहरणहरू सर्वत्र

पाइन्छन् । कोड परिवर्तनको राम्रो उदाहरण सिंगापुरमा पनि पाइन्छ । त्यहाँ चारवटा (चाइनिज, तमिल, मलया र अंग्रेजी) भाषाहरू बोलिन्छन् । यिनीहरू मध्ये मलया राष्ट्रभाषा, हकिन चाइनिज भाषाको बहुसङ्ख्यक भाषिक वक्ता भएको भाषिका, मन्दारिन अन्तर्राष्ट्रिय चाइनिज भाषा, तमिल जनजातिको भाषा र अंग्रेजी अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारिक भाषाका रूपमा राज्यले बढुवा (प्रमोट) गरेको भाषा हो (वार्डहाउ, २०००: १००) । यस्तो द्विभाषिक वा बहुभाषिक सन्दर्भमा त्यहाँ कोड परिवर्तनलाई सामान्य मानिन्छ । कतै तीन भाषा (त्रैभाषिक) मा कोड परिवर्तन (नेपाली-हिन्दी-अंग्रेजी) भएका उदाहरण पनि पाइन्छन् ।

कोड परिवर्तन दुई अवस्था वा प्रकृतिका हुन्छन्:

क. समभाषिक कोडपरिवर्तन: वक्ताले एउटै भाषाका भाषिका वा विभिन्न भाषिक भेदमा कोड परिवर्तन गरेमा त्यसलाई समभाषिक कोड परिवर्तन भनिन्छ । नेपाली भाषाका विभिन्न भाषिकामा कोड परिवर्तन हुनु समभाषिक कोड परिवर्तन हो ।

ख. विषम भाषिक कोडपरिवर्तन: वक्ताले मातृभाषाबाहेक पनि विभिन्न भाषाका कोड मिसाएर प्रयोग गर्नुलाई विषम भाषिक कोड परिवर्तन भनिन्छ ।

कोडा परिवर्तनले वक्तालाई अक्मकाउने, द्विविधामा पार्ने र स्वतःस्फूर्त अभिव्यक्तिमा बाधा उत्पन्न गरेको हुन्छ । त्यति मात्र होइन कोड परिवर्तनले भाषा बफादारीमा ह्रास ल्याउनुका साथै भाषान्तरणलाई प्रोत्साहन दिएको हुन्छ ।

कोड परिवर्तनको मुख्य कारण भाषिक विविधताको अवस्था सिर्जना हुनु हो । योबाहेक पनि वक्ताको बौद्धिक अहमता, जातीय वा वर्गीय अहमता, मातृभाषामा पारिभाषिक शब्दको अभाव, मातृभाषाप्रतिको अवहेलना, विज्ञान-प्रविधिमा नयाँनयाँ पारिभाषिक शब्दको विकास, भाषाद्वैतको अवस्था, प्रभावशाली भाषाप्रतिको आकर्षण, श्लीलता वा शिष्टताको खोजी, आत्मीयताको प्रदर्शन, नयाँ वा दोस्रो भाषी श्रोतको उपस्थिति आदि कारणहरूले पनि कोड परिवर्तन भएको हुन्छ ।

२.८.५ रूप मिश्रण

भाषाद्वैत, भाषा विकास, पिजिन र भाषा लोपका प्रमुख कारक तत्वहरूमा कोड परिवर्तन, कोड मिश्रण र रूप मिश्रण प्रक्रिया पनि हुन् । कोड मिश्रण र रूप मिश्रण उस्तै देखिए पनि यी दुईमा धेरै भिन्नता छ । जब कुनै व्यक्तिले एउटा भाषाको शब्द वा वाक्यांश वा वाक्य, उखान एवम् सूक्तिहरू अर्को भाषामा मिसाउँछ, त्यसलाई कोड मिश्रण भनिन्छ भने रूप

मिश्रणमा एउटै शब्दमा कुनै दुई भाषाका रूप (मर्फ) हरू सहजै छुट्याउन नसकिने गरी आएका हुन्छन् ।

कोड परिवर्तन र कोड मिश्रणभन्दा रूप मिश्रण केही फरक प्रक्रिया हो । रूप मिश्रणमा कुनै दुई भाषाका मुक्त मुक्त वा मुक्त र वद्ध शब्द, पदावली र वाक्यमा छ्यासमिस भएका हुन्छन्, त्यही मिसिने प्रक्रियालाई रूप मिश्रण (हाइब्रिड) भनिन्छ (थापा, २०६५: २००) । रूपविज्ञानका सन्दर्भमा बुसमन (१९९६: २१२) ले फरक भाषाका एकल तत्वको आगमनबाट व्युत्पन्न वा समास भएको शब्दलाई रूप मिश्रण (हाइब्रिड) भनेका छन् । 'व्युरोक्रेसी' शब्द फ्रेन्च र ग्रीकको रूप मिश्रण हो । नडकट, बेटाइम, अन्दाजिफिकेसन, प्युरीकरण आदि अंग्रेजी रूप मिश्रणबाट बनेका नेपाली शब्द हुन् ।

ऐतिहासिक भाषाविज्ञानमा रूप मिश्रणको अर्थ फरक भाषाका रूप तत्व मिलेर शब्द निर्माण हुनु भन्ने हुन्छ । 'टेलिभिजन' शब्द पनि ल्याटिन र ग्रीकको रूप मिश्रण हो (क्रिस्टल, २००३: २२०) । तसर्थ कुनै दुई भाषाका रूपको मिश्रण भएर नयाँ शब्द बन्ने वा रूप मिश्रणको प्रक्रियालाई रूप मिश्रणीकरण (Hybridization) भन्न सकिन्छ ।

कुनै दुई भिन्न मातृभाषी समुदायका वक्ताहरू बिच आपसी सम्पर्क हुँदा साभ्ना माध्यमको अभावपूर्तिका लागि परिस्थिति जन्य नयाँ भाषाको विकास भएको हुन्छ । विशेष गरी दोस्रो भाषाको अपूर्ण सिकाइको प्रतिफल स्वरूप रूप मिश्रणको अवस्था सिर्जना हुन्छ ।

समाजमा एक भाषाका वक्ताहरूले विभिन्न प्रलोभन (नयाँ ज्ञान, रोजगारी, व्यापक सम्पर्क, व्यापारिक प्रवर्द्धन आदि) ले अथवा अरूको भाषालाई बाध्यात्मक रूपमा सिक्नु पर्ने तर पूर्ण रूपमा सिक्न नसकिएको सन्दर्भमा पनि रूप मिश्रणको अवस्था सिर्जना हुन्छ । यो प्रक्रिया कतिपय देशहरूमा व्यापार, औपनिवेशिकता र सहरीकरणका कारणले विकसित भएको हुन्छ ।

नेपालमा पनि वैदेशिक रोजगार, बसाइ-सराइ, प्रतिष्ठित भाषाप्रतिको मोह आदि कारणले यो प्रक्रिया बढेर गएको छ । नेपालका कतिपय जनजातिका भाषाहरू लोप हुनु र लोपोन्मुख अवस्थामा पुग्नुका कारणहरूमा भाषाको रूप मिश्रण पनि एक हो । रूप मिश्रण भएको भाषा सामान्यतः सम्प्रेषणका लागि प्रयोगमा ल्याइएको हुन्छ । यसमा दुई भाषाका विशेषताहरू मिश्रित हुने हुनाले यसलाई अविकसित, विकृत, अप्रतिष्ठित वा निम्न कोटिको भाषाका रूपमा लिइन्छ । तसर्थ यसलाई सम्पर्क भाषा वा कामचलाउ भाषा पनि भन्न सकिन्छ ।

२.९ पिजिन भाषा

दुई भिन्न मातृभाषी समुदायका वक्ताहरू बिच आपसी सम्पर्क हुँदा साभ्रा माध्यमको अभावमा क्षणिक अभावपूर्तिका लागि परिस्थितिजन्य नयाँ भाषाको विकास भएको हुन्छ । यही दुई वा सोभन्दा बढी भाषाका शब्दभण्डार र शैलीगत संरचनाको मिश्रण भएको भाषालाई पिजिन भनिन्छ । दोस्रो भाषाको अपूर्ण सिकाइको प्रतिफल स्वरूप पिजिन भाषाको अवस्था सिर्जना हुन्छ । पिजिन भाषालाई सम्पर्क भाषा वा कामचलाउ भाषा पनि भन्न सकिन्छ ।

पिजिन भाषा अस्थिर प्रकृतिको हुन्छ किनभने पिजिन बोल्ने अभिभावकका बालबालिकाहरूले पनि सोही भाषालाई मातृभाषाका रूपमा ग्रहण गरेमा उक्त भाषा क्रैओल बन्न पुग्छ । सम्पर्क भाषामा शब्दभण्डार, ध्वनि र व्याकरण पक्षमा सामान्य परिवर्तन आएको हुन्छ । पिजिनीकरणमा भाषाको संरचनामा गम्भीर परिवर्तन आइसकेको हुन्छ (सामरिन, १९६८: ६६२) । पिजिन भाषा सामान्यतः सम्प्रेषणका लागि प्रयोगमा ल्याइएको हुन्छ । पिजिन भाषामा दुई भाषाका विशेषताहरू मिश्रित हुने हुनाले यसलाई अविकसित, विकृत, अप्रतिष्ठित वा निम्न कोटिको भाषा भन्ने गरेको पनि पाइन्छ ।

विदेशी वा अन्य समुदायको भाषा बाध्यात्मक रूपमा सिक्नु पर्ने तर पूर्ण रूपमा सिक्न नसकिएको सन्दर्भमा पिजिनीकरणको अवस्था सिर्जना हुन्छ । विश्वका धेरै यस्ता पिजिन भाषाहरू व्यापार, औपनिवेशिकता र सहरीकरणका कारणले गर्दा भएका हुन् । क्रिस्टल (२००३: ३५४) को भनाइमा दुई परस्पर बोधगम्यता नभएका भाषिक समुदाय आपसमा सम्प्रेषण गर्दा दुबैका भाषिक विशेषताहरू मिश्रण हुँदा भाषाको पिजिन रूप निर्माण हुन्छ ।

संसारमा यस्ता पिजिन भाषाका फरक-फरक प्रकृतिका उदाहरणहरू पाइन्छन् । चिनिया पिजिनमा शब्दभण्डार अंग्रेजी र ध्वनि तथा व्याकरण रूपरचना प्रक्रिया चिनिया प्रकृतिको पाइन्छ । दक्षिण अफ्रिकामा डच, अंग्रेजी र बान्टु भाषाको पिजिन रूप पाइन्छ भने हाइटीमा फ्रान्सिसी र अफ्रिकन भाषाको पिजिन रूप पाइन्छ । इन्डो पुर्तगालीमा पुर्तगाली, डच र भारतीय भाषाको पिजिन रूप पाइन्छ । त्यस्तै मलयका पिजिनमा मलय र इन्डोनेसिया तथा न्युगिनीको पिजिनमा अंग्रेजी र मलेनेसिया पिजिनको प्रयोग पाइन्छ (शर्मा, २०००: ६२) ।

पिजिनका रैथाने वा जन्मजात भाषिक वक्ताहरू हुँदैनन् (होल्मस, १९९२: ९०) । साभ्रा भाषाको अभावमा सम्प्रेषण माध्यमका रूपमा पिजिन

भाषाको विकास भएको हुन्छ । वास्तवमा पिजिन भाषा दुई भाषिक वक्ताहरूको बिचबाट विकसित हुने तेस्रो प्रकृतिको सम्पर्क भाषा हो । समुद्री-तट (सिकोस्ट) मा बसोबास गर्ने विभिन्न समुदायका मानिसहरू आपसमा सम्प्रेषण गर्ने सन्दर्भमा पिजिन भाषाको प्रयोग गर्दछन् ।

'पिजिन' शब्द अंग्रेजी 'विजिनेस' को चिनिया उच्चारणबाट वा हिब्रु 'पिजोम' को 'व्यापार' भन्ने अर्थबाट वा चिनिया भाषाको 'पेइटस् (पेइङ मनी)' वा 'पैसा तिर्नु' भन्ने अर्थबाट उद्भव भएको अनुमान गरिएको पाइन्छ (होल्मस, १९९२: ९०) । पिजिनको राम्रो उदाहरण दक्षिण सुडानको 'जुबा अरबिक' बाट लिन सकिन्छ । यो एउटा सानो शब्दभण्डार भएको व्यापार र आधारभूत सम्प्रेषणमा सीमित भाषा हो । यसमा अरबिक, अंग्रेजी र न्युगिनी स्थानिक भाषाको सम्मिश्रण पाइन्छ ।

पिजिन भाषा दुई पक्ष बिचको व्यापार वा अन्य आधारभूत सम्प्रेषणमा मात्र सीमित हुने हुनाले निश्चित प्रयोजन पछि यो लोप भएर जान पनि सक्छ । पिजिन भाषालाई अस्थायी भाषा पनि भन्न सकिन्छ । भियतनाममा प्रयोग हुने अंग्रेजी पिजिन केही समयपछि आफैँ लोप भएर गएको थियो ।

पिजिन भाषा बाध्यात्मक परिस्थितिमा विकसित हुने हुनाले यो कालन्तरमा आफैँ लोप भएर जान पनि सक्छ भने निरन्तर रूपमा प्रयोग हुँदै गयो अथवा मानकीकरण तथा आधुनिकीकरण हुँदै गयो भने क्रेओल भाषाको रूपमा विकसित हुन पनि सक्छ । तसर्थ पिजिनलाई अस्थायी भाषा पनि भनिन्छ ।

पिजिन भाषा दोस्रो भाषाको अपूर्ण सिकाइ भयो र सम्पर्क भाषाको शब्दभण्डार तथा वाक्य संरचनामा परिवर्तन आयो भने यो अवस्था सिर्जना हुन्छ । त्यसैगरी दुई वा धेरै भाषाका विशेषताहरू सम्मिश्रण भयो र दुई मातृभाषी वक्ता बिच परस्पर बोधगम्यता पनि हराउँदै गयो भने पनि पिजिन भाषाको विकास हुन्छ । सामाजिक रूपमा बसाइँ सराइ, व्यापार, औपनिवेशिकता वा तीव्र सहरीकरणमा वृद्धि हुनाले पनि पिजिन भाषाको अवस्था सिर्जता हुन्छ ।

पिजिन भाषा आफैँमा काम चलाउ भाषा हो । यसका विशेषताहरू:

- निश्चित भाषिक क्षेत्र र भाषिक समुदायको अभाव रहन्छ,
- कतिपय पिजिन भाषी वक्ताको आफ्नो छुट्टै मातृभाषा हुन पनि सक्छ,
- पिजिन भाषामा शिक्षाको माध्यम, सञ्चार प्रणाली, शब्दकोश निर्माण, शब्दभण्डारमा वृद्धि, साहित्य सिर्जना लगायतका काम भएका हुँदैनन्,

- राष्ट्रभाषा र सम्पर्क भाषा मान्यता पाएको हुँदैन बरु यसलाई काम चलाउ भाषाको मान्यता पाएको हुन्छ,
- मातृभाषाका रूपमा विकसित भएको पनि हुँदैन,
- भाषिक वक्ता र प्रयोग क्षेत्र पनि सीमित हुन्छ,
- लेख्य सामग्रीको उपलब्धता, मानकीकरण र आधुनिकीकरणको पनि अभाव हुन्छ,
- ध्वनि, वर्ण र व्याकरण व्यवस्थाको अध्ययन भएको हुँदैन,
- भाषिक भेदहरूको विकास पनि भएका हुँदैनन् ।

२. १० क्रैओल भाषा

पिजिन भाषा मातृभाषाका रूपमा प्रयोग हुन थालेपछि त्यो क्रैओल हुन्छ । पिजिनले क्रैओलको रूप धारणा गरेमा त्यसले आफ्नै प्रकारको स्वतन्त्र व्याकरण र शब्दभण्डारको निर्माण गर्दछ । क्रैओल राष्ट्रभाषा र सम्पर्क भाषाका रूपमा विकसित हुँदै जाँदा यसले आधुनिकीकरण र मानकीकरणको अवसर पनि प्राप्त गर्दछ । कतिपय सन्दर्भमा क्रैओल भाषिक वक्ताहरूमा आफ्नो प्राचीन मातृभाषाप्रतिको मोहले भाषाको पिजिन पूर्वको भाषा प्रयोग गर्न पनि सक्छन् । यस्तो पुरानो मातृभाषाप्रतिको आकर्षणलाई विक्रैओलीकरण पनि भनिन्छ ।

यसरी भाषामा परिस्थिति अनुसार पिजिनीकरण, क्रैओलीकरण र विक्रैओलीकरण प्रक्रिया चक्रवत् रूपमा घटित हुन पनि सक्छ (अधिकारी, २०५६: २९) । क्रैओल भाषामा यी प्रक्रिया सामान्य मानिन्छ । यो प्रक्रिया परिस्थितिमा निर्भर रहन्छ ।

पिजिनलाई समुदायमा बालकहरूले मातृभाषाका रूपमा ग्रहण गर्न थालेपछि त्यसको क्षेत्र विस्तार हुँदै जाँदा क्रैओल हुन्छ । क्रैओलको वाक्य संरचना पनि जटिल प्रकृतिको हुन्छ । क्रैओल भाषालाई समाजमा हेर्ने दृष्टिकोण त्यति सकारात्मक नभए पनि पपुवा न्युगिनीको तोक पिजिनको माध्यमबाट रोजगारीका अवसरहरू प्राप्त गर्नसकिने हुनाले त्यसलाई त्यहाँ सकारात्मक रूपमा हेरिन्छ (होल्मेस, १९९२: ९९) ।

तोक पिजिनका केही उदाहरण (१९):

तोकपिजिन	अंग्रेजी	नेपाली
bik	big	ठुलो
brait	wide	फराकिलो
nogut	bad	खराब

doti	dirty	फोहरी
han	hand	हात
gras antap long ai	eyebrow	आँखीभौं
bai yu go	you will go	तिमी जाने छौ ।

हेल (१९५२) का अनुसार पनि पिजिन भाषा प्राकृत वा मातृभाषाका रूपमा विकसित भएमा क्रेओल हुन्छ (सामरिन, १९६८: ६६२) । क्रेओल भाषाका विशेषताहरू:

- क्रेओल भाषा पिजिन भाषी वक्ताका सन्तानहरूको मातृभाषा बन्न सक्छ,
- क्रेओल भाषा समूह या समुदायमा प्रयोग हुन्छ,
- पिजिन भाषिक सम्प्रेषणका सबै क्षेत्रमा नियमित प्रयोग नहुन पनि सक्छ तर क्रेओल समुदायको सबै क्षेत्रमा प्रयोग हुन्छ,
- पिजिन भाषिक विकासको प्रारम्भिक र अस्थिर रूप मानिन्छ भने क्रेओल भाषाको स्थिर र विकसित रूप हो,
- क्रेओलमा श्रोत भाषा र लक्ष्य भाषाका शब्दभण्डार, व्याकरण र शैलीगत विशेषताहरू छुट्टिदैन,
- क्रेओलमा भाषाको शब्दभण्डार र कार्य क्षमता विस्तारित भइरहन्छ,
- क्रेओल लामो समयसम्म पनि रहनसक्छ,
- क्रेओलमा मूल भाषिक वक्तासँगको बोधगम्यता हराइ सकेको हुन्छ,
- क्रेओल भाषामा मानकीकरण, स्तरीकरण र लेख्य सामग्रीको विकास भइरहेको हुन्छ,
- क्रेओल छुट्टै नयाँ भाषिक भेद वा वर्गमा गणना हुन्छ,
- क्रेओलको कार्य क्षेत्र, संरचना र त्यसप्रतिको धारणा फराकिलो हुन्छ ।

पिजिन र क्रेओल दुबै सम्पर्क भाषाका प्रकार हुन् । यी दुबै एकआपसमा सम्बन्धित पनि छन् तर यी दुईमा निम्न भिन्नता पाइन्छ:

- पिजिन दुई छुट्टाछुट्टै भाषिक वक्ताहरूको सम्पर्क भाषा हुनसक्छ तर मातृभाषा हुन सक्दैन भने क्रेओल पिजिन भाषी वक्ताका सन्तानहरूको मातृभाषा बन्न सक्छ,
- पिजिन भाषा व्यक्तिमा सीमित रहन्छ भने क्रेओल समूह या समुदायमा प्रयोग हुन्छ,
- पिजिन भाषिक सम्प्रेषणका सबै क्षेत्रमा नियमित प्रयोग नहुन पनि सक्छ तर क्रेओल समुदायको सबै क्षेत्रमा प्रयोग हुन्छ,

- पिजिन भाषिक विकासको प्रारम्भिक र अस्थिर रूप मानिन्छ भने क्रेओल भाषाको स्थिर र विकसित रूप हो,
- पिजिनमा श्रोत भाषा र लक्ष्य भाषाका शब्दभण्डार, व्याकरण र शैलीगत विशेषताहरू छुट्टिन सक्छन् भने क्रेओलमा छुट्टिदैन,
- पिजिनीकरणमा भाषाको शब्दभण्डार र कार्य क्षमता सीमित हुन्छ भने क्रेओलमा भाषाको शब्दभण्डार र कार्य क्षमता विस्तारित हुन्छ,
- पिजिन सीमित समयसम्म मात्र अस्तित्वमा रहन्छ भने क्रेओल लामो समयसम्म रहन्छ,
- पिजिनमा स्रोत भाषा र लक्ष्य भाषाका बिच बोधगम्यता रहन्छ भने क्रेओलमा मूल भाषिक वक्तासँगको बोधगम्यता हराइ सकेको हुन्छ,
- पिजिनमा भाषिक क्षेत्र र वक्ता अनिश्चित हुन्छन् भने क्रेओलमा स्थायी हुन्छन्,
- पिजिनमा मानकीकरण, स्तरीकरण र लेख्य सामग्रीको अभाव रहन्छ भने क्रेओलमा यसको अभाव रहँदैन,
- पिजिन छुट्टै नयाँ भाषिक भेदमा गणना हुदैन भने क्रेओल छुट्टै नयाँ भाषिक भेदमा गणना हुन्छ,
- पिजिनको भन्दा क्रेओलको कार्य क्षेत्र, संरचना र त्यसप्रतिको धारणा फराकिलो हुन्छ ।

